

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN FELSEFESİ)
ANA BİLİM DALI

KIRGIZİSTAN'DAKİ TENĞİRCİLİK ANLAYIŞININ
FELSEFİ TEMELİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Alisher NAZAROV

ANKARA-2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN FELSEFESİ)
ANA BİLİM DALI

KIRGIZİSTAN'DAKİ TENĞİRCİLİK ANLAYIŞININ
FELSEFİ TEMELİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Recep KILIÇ

Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU

Hazırlayan:

Alisher NAZAROV

ANKARA-2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN FELSEFESİ)
ANA BİLİM DALI

KIRGIZİSTAN'DAKİ TENĞİRCİLİK ANLAYIŞININ
FELSEFİ TEMELİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Recep KILIÇ

Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

.....
.....
.....
.....
.....

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi .....

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	II
Giriş.....	1
KIRGIZLARIN İNANÇ TARİHİ.....	1
1. İslam Öncesi İnançlar.....	1
2. İslam Dininin Kabulü.....	7
3. Tengirciliğin Dini Kimliği.....	11
I. BÖLÜM.....	18
TENGİRCİLİĞİN TEMEL KAVRAMLARI VE FELSEFİ TEMELLERİ.....	18
A) TENGİRCİLİĞİN TEMEL KAVRAMLARI.....	18
1. Kökö Tengir (Gök Tanrı).....	18
2. Umay.....	24
3. Arbak (Ruhlar).....	28
B) TENGİRCİLİĞİN FELSEFİ TEMELLERİ.....	32
1. Akan Su ve Taoizm.....	32
2. Akan Su ve Konfüçyüs'çülük.....	41
3. Diyalektik ve Göçmen Ruh.....	47
II. BÖLÜM.....	53
TENGİRCİLİĞİN DİN FELSEFESİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	53
ULUHİYET.....	53
1. Deizm.....	54
2. Panteizm.....	58
3. Teizm.....	63
NÜBÜVVET.....	68
SONUÇ.....	74
ÖZET.....	77
BİBLİYOGRAFYA.....	79

ÖNSÖZ

Dinlerin nasıl ortaya çıktığına yanıt verebilmek için çok uzak geçmişe eğilmek gerekir. Uzak geçmiş, arkeologların ve tarih öncesini inceleyen tarihçilerin araştırmalarından ortaya çıkabilir. Diğer bir kaynak da, Taş Devri'nde hatta daha öncesinde kalmış yaşayış ve düşünüş biçimlerinin, günümüzde hala tarih öncesindeki benzer bir şekilde yaşam süren ve “ ilkel ” olarak nitelendirilen az sayıdaki topluluk kalıntılarıdır. Kırgız halkının bir millet olarak nasıl ortaya çıktığını araştıran bütün kaynaklarda belirtildiği gibi çok eski bir etnik yapı olduğu bilinmektedir. Bu kadar uzun süre içinde yaşamını sürdüren Kırgızların muhakkak kendine göre manevi zenginliğinin temelini oluşturan bir inanca sahip olması tabiidir.

Din, kültür, gelenek gibi milleti oluşturan esas unsurlar o milletle asırlarca beraber yaşayabilmektedir. Milletlerin başka dinlerin etkisi altında kalmasına rağmen geleneklerini, kabul ettikleri dine göre şekillendirdikleri bilinmektedir. Yaklaşık dört bin yıllık tarihi bir süreç içerisinde varlığını devam ettiren olan Kırgızlar, çeşitli dinler ve kültürlerin etkisi altında kalmışlardır. Ancak tarihte kaybolmuş milletler veya kullanılmayan ölü dillerin olduğu bilindiğine göre, Kırgızları bu devire kadar bir millet olarak ayakta tutan gücün bir sebebi olmalıdır.

Kırgızların Tengircilik anlayışı, İslam öncesi Gök Tanrı temeli üzerine kurulan geleneksel inanç şeklidir. Göçmen hayat ve göçmen uygarlığından hareketle, Kırgızistan'da Tengircilik anlayışının felsefi boyutu üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bağımsızlık sonrası gündeme gelen Tengircilik anlayışı bir din olarak gelişme

aşamasında olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle Tengirciliğin felsefi temeli üzerine araştırma yapma ihtiyacı meydana gelmiştir.

Bir din olarak Tengirciliğin mahiyetinin ve temellerinin incelenmesi ve ortaya konulması, bir Müslüman toplum olarak Kırgız halkı için önemlidir. Bağımsızlık sonrası dini özgürlüğün oluşması, yetmiş yıllık bir tarihi süreç içerisinde dini bilgilerden uzak kalan Kırgızların manevi boşluğunu ortaya koydu. Bu nedenle çeşitli din ve tarikatların bu manevi boşluktan yararlanarak kendi lehine faaliyetler yürüttüğünü görmekteyiz. Tengircilik anlayışı da bir milli ideoloji ve milli din arayışı yolunda oluşmuş bir anlayıştır.

Tengirciliğin Felsefi Temeli adlı araştırmamız, giriş, iki bölüm ve sonuçtan ibarettir. Girişte; İslam öncesi Kırgızların inanç tarihi ortaya konulmuştur. Birinci bölümde; Tengirciliğin temel kavramları ve felsefi temeli incelenmiştir. İkinci bölümde; Tengircilik klasik teizm açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sonuçta ise ulaşılan neticelere yer verilerek, genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmamda yardım ve desteklerini esirgemeyen tez danışman hocalarım Prof. Dr. Recep KILIÇ ve Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU'ya şükranlarımı sunuyorum.

Alişer NAZAROV Ankara/ 2006

Giriş

KIRGIZLARIN İNANÇ TARİHİ

Kırgızların inançlarını anlayabilmek için onların tarihte geçirmiş oldukları sürece göz atmak gerekir. Tengircilik anlayışı, Kırgızların geleneksel inancına dayandırılmaktadır. Bu yüzden Kırgızların inançlarını önemli ölçüde şekillendiren aşamaları ve inançları birer birer ele almak gerekir.

1) İslam Öncesi İnançlar

Yaklaşık dört bin yıllık tarihi bir sürece şahit olan Kırgızlar çeşitli dinler ve kültürlerin etkisi altında kalmışlardır, ancak tarihte kaybolmuş milletler veya kullanılmayan ölü dillerin olduğu bilindiğine göre, Kırgızları bu devire kadar bir millet olarak ayakta tutan gücün bir sebebi olmalıdır. Bu nedenle Kırgızların inanç tarihine göz atmada yarar vardır.

Kırgızların inanç tarihine bakarsak, çok eskilere dayanan ve göçmen uygarlığını tanıtan bir kültüre sahip olduğunu görmekteyiz. Kırgızların belli başlı inanç şeklini net olarak söylemek diğer Türk topluluklarında olduğu gibi imkânsız görünmektedir. Tarih öncesi çağlardan beri Türk kültürü ve dini, doğudan ve batıdan gelen etkilere maruz kalmıştır. Bu nedenle Orta Asya'nın din kültürü üzerinde Mezopotamya, İran, Çin, Hint, Tibet Lamaizm'i, Nesturi Hıristiyanlığı, Mani Dini, Müslümanlık ve Ortodoks Hıristiyanlığının etkisi olmuştur.¹ Her ne kadar çeşitli dini

---

¹ Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, Mart, 2003, s. 56

etkiler altında kalsalar da günümüze kadar devam eden Kırgızlardaki bazı ilkel inançlardan hareketle Türklerin kendine ait inançlarının gelenek şeklinde koruduklarını söylemek mümkündür.

Bozkır Türklerinin inancını şu üç noktada toplamak mümkündür.

- a) Tabiat kuvvetlerine inanma
- b) Atalar Kültü
- c) Gök Tanrı İnancı²

Türklerin dini tarihleri içerisinde, çok eski dönemlerden itibaren tabiatla bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanılıyordu: Güneş, ay, yıldız, dağ, ırmak, su, ateş kaya, mağara, orman, ağaç, deniz, demir vb.³ Bu inanç göçebe uygarlığının tabiatla iç içe sürdürdüğü hayat tarzından etkilenecek oluşmuştur. Kırgız halkının dört bin yıl önceden beri saklı kalmış, Tengircilik anlayışının esaslarına bakılırsa, Tanrı ile insan arasında doğanın büyük önem taşıdığını görmekteyiz. Tengircilik, insanı her şeyin üstünde bir yere koymamıştır. Doğa Tanrı'nın gücü ve emrettiğidir. İnsan doğaya bağımlı olduğunu kabullenmelidir.⁴ Doğaya insanla Tanrı arasında bir bağ olarak değer vermek, onun Tanrı'nın gücünün tecellisi olduğuna inanmak, doğal olarak tabiatteki kuvvetlere inanmak ve Tanrı'nın ruhunun doğada bulunduğunu söylemekle aynıdır. Kırgızlar Güneş ve Ay tanrılarına inanmışlar ve onları insanlığın anne babası sayarak iyiliğin sembolü olarak algılamışlardır. Bundan dolayı Güneş ve Ay tanrıları birlikte kötü ruhlarla mücadele etmişlerdir. Neticede bu tanrılar galip gelerek bazen kötü ruhları karanlık dünyasına hapsedmişlerdir. Kırgızlar bu nedenle güneş ve ay

---

² İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimize Etkisi*, Tarih Enstitüsü Dergisi, F. 1, s.20

³ Günay Tümer-Abdurahman Küçük, *Dinler Tarihi*, III. Baskı, Ankara, 1997, s. 84

⁴ Dastan Sarıgulov, *Tengirdin Colunan Adaşkan Adam*, Bişkek, 2001, s.113

tutulması meydana geldiğine inanmışlardır.⁵ Ateşi her şeyin temizleyicisi ve kötü ruhlardan koruyucu olarak kabul etmişlerdir. Tabiat kuvvetlerine inanmanın günümüze kadar devam ettiğini görmekteyiz. Örneğin yeni ay çıktığında dua etmek, suyun her şeyin başlangıcı ve Tanrı'nın hediyesi olduğuna inanmak gibi anlayışlar Kırgızların İslam dinini kabul ettikten sonra da devam ede gelmiştir.

Ataların ruhuna saygı duyma ve onların aracılığı ile Tanrı'dan medet umma gibi anlayışlar ve onların ruhlarına kurbanlar kesme Tengircilik anlayışının temel unsurlarındandır. Bu fikrin temeli ölen insanın ruhunun bedenden çıktıktan sonra Gök Tanrıya ulaşacağına ve kutsallık kazanacağına dair inançlardan kaynaklanmaktadır.⁶

Kırgızların tarihi derinliklerine inerek eski devirlerden itibaren Gök Tanrı inancının kalıcı bir şekilde önem taşıdığını, hatta bugünlere kadar devam ettiğini görmekteyiz.⁷

Gök Tanrı inancı eski çağlarda başka kavimlerle karışmadan kendi göçebe hayatını sürdüren Kırgız halkının yüksek varlık sayarak kabullendiği ve yaratıcıyı tam iktidar sahibi olarak tanımladığı bir inanç sistemidir. Kırgızların dini hayatında önemli yer tutan Gök Tanrı inancının esaslarını eski Çin kayıtlarından, Orhun Yenisey abidelerinden az çok tespit etmek mümkündür. Örneğin M. Ö. Çin kaynağı Şi-ki'de yazılan mektuplara bakılırsa, Hakan'ın Gök Tanrının isteğiyle seçildiğini ve onun inayeti olduğunu bildiren yazılara rastlamaktayız.⁸ Bununla beraber Orhun abidelerinde Gök Tanrının bütün sıfatları sayılmıştır. O yazılardaki ifadeler şu

---

⁵ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksyaları*, Bişkek, 1992, s. 121

⁶ Çoyun Ömüralı Uulu, *Tengircilik*, Bişkek, 1994, s. 28

⁷ Keneş Cusupov, *Kırgızdar, I*, Bişkek, 1993, s. 301

⁸ Geniş bilgi için bakınız. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, XI. Baskı, İstanbul, 1994, s. 295

şekilde açıklanabilir: O Tanrı tektir, göktedir, ezeli ve ebedidir, hayat veren ve yaratandır, öldürendir, iradesine göre hüküm verendir, esirgeyen ve bağışlayandır, her şeyi en iyi bilendir, eşi ve benzeri olmayandır, insanlara bilgi veren ve yol gösterendir.⁹ Ancak burada geleneksel Türk inancının Tanrı anlayışının İslam'ın ulûhiyet anlayışı ile aynı şekilde izah edildiğini görmekteyiz.

Kırgızların tarihi açısından en önemli kaynaklardan olan “*Kırgızdar*”daki bilgilere göre, Kırgızlar İslam öncesi Şamanlık inancına inandıkları bilinmektedir. Şamanlık Asya halklarının eski inançları olmuş ve Saklar, Hunlar, Usun’ların inançları olarak bilinmektedir. Bununla beraber Türk kavimlerin(uruu)den Kırgızlar, Kazaklar, Tatarlar Yakutlar, Çuvaşlar da bahsettiğimiz şaman inancını kabul etmişlerdir ve özellikle bu inanç Ural Altay halkları arasında şekillenmiştir.¹⁰

Şamanizm tabiata tapmaya dayanan çok yönlü inanç sistemi olarak kabul edilmektedir. Eski Türkler ağaç, demir, ateş, sudan oluşan beş unsuru kutsal sayıyorlardı. Zamanla bunlar iki şeye odaklanan yukarıdaki beş unsurdan demiri daha fazla kutsal gördüler. Bundan dolayı onlar sevdikleri insana veya rütbelerine demir ismini verirlerdi. Örneğin Hunların “tanrının kırbağı” diye anılan meşhur kahramanları Atilla’yı demir olarak adlandırmışlardı. XIV. yüzyılda Orta Asya’da ve Sincan’da hüküm süren Aksak Timur, Tuğluk Timurların adları da buna dayanmaktadır.¹¹

Manas Destanı Kırgızların İslam öncesi inançlarını ve dini tasavvurlarını bildiren en önemli kaynaklardandır. Ayrıca Manas Destanı geçmişte yaşayan Türk

---

⁹ Tümer, Küçük, *a.g.e.*, s. 82

¹⁰ Üsöyün Acı, *Kırgızdar*, IV. Cilt, Bişkek, 2004, s. 437

¹¹ Üsöyün Acı, *a.g.e.*, s. 438

topluluklarının inanç şeklini, folklorunu ve günümüzdeki büyük dinleri kabul etmeyen Türk topluluklarının (Altaylar, Hakaslar, Yakutlar vs.) inancını incelemeye yardım eden, bilgilendiren kaynak olarak bilinmektedir. Tarihsel nedenlerden dolayı eski Türk Orhun yazısının kayboluşu ve okunmaz hale gelişi, göçmen hayat tarzı yaşayan Kırgız topluluğunun gelişmesine engel olmuştur. Bilgisizlik, okuma yazma eksikliği, toplumu zorunlu olarak hayatın akışına ve hayat şartına göre yaşamaya sürüklemiştir. Bu durum Kırgızların düşünce ve din anlayışında ilkel şekilde uzun süre yaşam sürmesine neden olmuştur. Neticede çeşitli kültürlerin oluşması doğal olarak gelişmiştir.¹²

Kültlerin gelişmesi sonucunda göçmen halklar göğe, gökteki aya, güneşe, yerdeki yüksek dağlara, sulara, ağaçlara ve özellikle de ateşe tapmaya başlamışlardır. Ayrıca göğü Tengir diye adlandırarak onu kutsal bilmişlerdir. Göğe yakın olan yüksek Tyan-Şan dağına Tanrı Dağları olarak adlandırmış ve en yüksek (çok) bölgesine Han Tanrı adını vermişlerdir. Bunun gibi düşünceler günümüze kadar gelen eski inançların devam ettiğini göstermektedir.¹³ Bu düşünce İslam öncesi Kırgız inancındaki Tanrı tasavvurunun Tanrı'yı yüksek bir makamda hissetmelerinden kaynaklanmaktadır.

Doğu bilimcisi Prof. Malov'un değerlendirme ve araştırmasına bakıldığında her bir bahşının (şaman) kendine ait davulu bulunuyordu ve bunu çalıp dolanarak kendilerinden geçiyorlardı. Bunun gibi davranışlara "bahşılık" denilmektedir. Bahşılının esas görevleri şunlardır:

- 1) Zararlı kötü ruhları kovmak,

---

¹² Moldobayev, İ. B. " *Manas* "-İstoriko-Kulturniy Pamyatnik Kırgızov, Bişkek, 1995, s. 224

¹³ Üsöyün Acı, *a.g.e.*, s. 438

- 2) Neyi kurban keseceğini öğrenmek,
- 3) Hasta adamın hastalığının sebep ve sonucunu öğrenmek,
- 4) Ölüm ve başka bela, kaza ve felaketlerden saklanmak,
- 5) Dünyada olan şeyleri öğrenmek.

Şamanları hastalığın çoğunlukla kötü ruhların etkisinden kaynaklandığını düşünüyorlardı. Onlar etkileşimle (hipnos), rüya yorumlayarak, bal ve hayvanların sırt kemiklerine bakarak geleceği söylüyorlardı. Diğerleri de bunların gelecekte olacıklardan haber verebileceklerine inanıyorlardı.¹⁴

Sonuç olarak Kırgızlar her ne kadar çeşitli din veya düşüncelerin etkisi altında kalsalar da, hayat şartlarının gereği kendi örf ve adetlerinin temelini oluşturan inançlarını korudukları tarihi araştırmalardan ve halen günümüzde devam eden halk inançlarından anlaşılmaktadır. Göçmen hayat tarzı ve doğa ile iç içe yaşayan hayat tarzının çeşitli kültürlerin ve halk inançlarının oluşmasına neden olduğu bilinmektedir. İlkel topluluklardaki inançların belirli bir sistem esasına dayanmadan gelenekselleşmesi sonucu, Kırgızların evrensel büyük dinleri kabul ettikleri bir gerçektir. Günümüze kadar Müslümanlığı kabul eden Türk topluluklarında eski inançlardan kalan motifler kaynaşarak, benzeşerek varlığını devam ettirmektedir.

---

¹⁴ Üsöyün Acı, *a.g.e.*, s. 439

2) İslam Dininin Kabulü

Kırgızların İslam dinini kabul etmesi olayını anlamak üzere İslam'ın yayılmasının tarihte nasıl gerçekleştiğine bakarsak; bir coğrafya ve halkın İslam hâkimiyetine girmesi önce fetih sonra tebliğ veya önce tebliğ sonra fetih olarak iki şekilde gerçekleştiğini görürüz. Müslümanların bölgede sağladığı siyasi hâkimiyetin bir inanç ve kültür hâkimiyetine dönüşebilmesi için, toplumun düşünce ve manevi dünyasını kazanması gerekli görülmüştür.¹⁵ Tam olarak Kırgızların ne zaman Müslüman oldukları tarihte belli değildir ve bu konuda tarihi kaynaklarda farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü görmekteyiz.¹⁶ Kırgızların İslam'ı kabul edişinin, büyük Türk kitlelerinin çoğunluğunun kabul ettiği X. Yüzyıldan itibaren gerçekleştiğini söyleyebiliriz, ancak göçebe hayat tarzını hala devam ettiren Kırgız halkının sosyal hayatını göz önünde bulundurursak başka Türk boylarına kıyaslandığında daha geniş bir zaman dilimine yayıldığını fark ederiz.¹⁷ Tarihten günümüze kadar Kırgızların İslamlaşmasına etkide bulunan büyük devletlerden ilki Karahanlı devleti, daha sonra Çağataylar ve Hokand hanlığı dönemleri olarak bilinmektedir. Bununla birlikte diğer Türk toplumları gibi Kırgızların İslam dinini kabul etmesinde Tasavvufun da büyük önemi vardır. Buna Yesevilik ve Nakşibendîlik gibi tarikatlar örnek olarak verilebilir.

---

¹⁵ Seyfettin Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, Ankara,1999, s. 31

¹⁶ Erşahin, *a.g. e.*, s. 34

¹⁷ Erşahin, *a.g. e.*, s. 37

Tarihi araştırmaların günümüz bilgilerine dayanarak İslam dininin Kırgızistan'daki gelişmesini şu şekilde açıklamak mümkündür:

- 1) Yayılış Devri (VII asırdan XVIII asra kadar)
- 2) Tahkim Devri (XIX – XX asırlar) ¹⁸

Böyle bir sınıflandırma Kırgızlardaki uruu (boy) anlayışının gelişmesinden ve geniş bir coğrafi bölgede yaşamalarından kaynaklanmaktadır.

Kırgızların, XVI. asrın başında, Ceti-Su bölgelerine göç ettikleri bilinmektedir. Kırgızlar, Moğolistan Hanı Sultan Halil devletinin nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktaydı. O devirde Kırgızların önderliğini yapan ve Kırgız halkının özgürlüğü uğruna alışan Muhammet Kırgız'ın rolü büyüktü. Moğol hanlığında oluşan ihtilaflardan yararlanarak Muhammet Kırgız Ceti–Su, Issık-Gl, Koçkor bölgesinde Kırgızları yöneten devlet adamı makamına ulaşmıştır. Kendi devletini kurmaya hazırlanan Kırgızların, tarihi verilere göre, Moğollardan farkı Müslüman olmadıklarıdır. Ancak bu bilgi Kırgızları yöneten Muhammet Kırgız'ın Müslüman olduğundan bahseden başka kaynaklarda vardır. Bu farklı görüşler Kırgız halkının göçmen hayat şeklinden kaynaklanmaktadır. Çünkü İslam dinini kabul etseler de yılın yarısını gçmenlikte yaşadıklarından kendi eski inançlarını devam ettirmekteydiler. Bu durum bazı seyyah ve tarihçilerin gözlemlerinden alınan bilgilerde tutarsızlık oluşmasına sebep olmuştur. ¹⁹

Moğolistan'da yaşayan Kırgızların İslam dinini kabul etmelerinde ve daha sağlam şekilde gelişmesinde, Fergana bölgesinin kuzey doğusunda yer alan Kasan

---

¹⁸ Kenensariyev Taşmanbet, *Orta Asya'da İslam*, İslam Dininin Kırgızstanda Taralış Etaptarı, Oş, 2004, s. 24

¹⁹ Kenensariyev, *a.g.m.*, s. 24

şehrinde yaşayan Nakşibendî tarikatının tebliğcilerinin etkisi büyük olmuştur.²⁰ Bu tarihi veriye göre XVI. asırda Kırgızların Müslüman olduğunu söylemek mümkündür.

Kırgızların tam olarak İslam dinini kabul etme devri XIX. asırda Hokand hanlığı dönemine denk gelmektedir. Hokand hanlığı döneminde İslam dini Hanlığın resmi dini olarak ilan edilmiştir. Bu dönemden sonra Kırgız halkında dini okullar, medreseler, camiler inşa edilmiştir ve devlet yöneticilerinin resmi unvanı Arapça ve Farsça isimlendirilmeye başlamıştır. Örneğin Farsçadan “adaletli” anlamına gelen “Datka” unvanı verildiğini söyleyebiliriz.²¹

Kırgız tarihinin temel kaynaklarından olan “*Kırgızdar*”daki Üsöyün Acı’nın İslamiyet’in kabulü ile ilgili olarak verdiği bilgilere göre, Miladi 705’de Araplar Orta Asya’ya yönelmeye başlamışlar ve 708’de de tüm Orta Asya’ya egemen olmuşlardır. Ancak bu kadar geniş coğrafyanın kısa tarihi süreç içerisinde tamamen dini değişikliğe uğraması tartışılır bir konudur. Çünkü göçmenlik hüküm süren bölgelerin kısa sürede tamamen İslamlaşması imkânsız görünmektedir.

751’e gelindiğinde Çinlilerle Araplar arasında Talas Nehri kıyısında savaş oluyor ve Çinliler yenilgiye uğruyorlar. Tarihi kaynaklara bakarsak o zamanlarda Kırgızlar Buhara, Semerkand, Karategin ve Talas civarlarında az sayıda yaşıyorlardı. İşte oradaki Kırgızların İslam dinini kabul ettikleri şüphesizdir. Ancak o dönemlerde Kırgızların çoğunluğu Altay’ın kuzeyindeki Yenisey’in kıyılarında ve Tanrı Dağları’nda yaşıyorlardı. İslam dini buralara ulaşamamıştı. Kırgızlar bazı sebeplerden dolayı XV. yy.dan itibaren Batı Tanrı Dağları ile Alay Dağlarına göç

---

²⁰ Kenensariyev, *a.g.m.*, s. 24

²¹ Kenansariyev, *a.g.m.*, s. 28

etmeye başladılar. Daha sonra yerli halkın ve özellikle Özbek halkının etkisiyle İslam'ı din olarak kabul etmeye başlamışlardır.²²

Kaşgarlı büyük araştırmacı, tarihçi mirza Muhammed Aydar'ın (1499-1551) yazılarında, Kırgızların XVI. yy.a kadar İslam'ı kabul etmediklerini belirtilmektedir. Bu da Kırgızların aynı coğrafi bölgede yaşamadıklarından kaynaklanmaktadır. Çince ve Arapça tarihi kaynaklarla beraber "Manas" Destanı'nın söz başında da Kırgızların XVI yy.da İslam'ı kabul etmeye başladıkları bilinmektedir. Tarihi kaynaklara göre İslam'ın kabulüyle beraber yaygınlaşması Buhara, Semerkand, Talas bölgesinde yaşayan Kırgızlarla olmuştur. Bu durumda Çin hükümlerindeki Kırgızların daha sonra İslam'ı kabul ettiklerini söyleyebiliriz.²³

Görüldüğü gibi Kırgızların İslamlaşma süreci ile ilgili olarak çeşitli kaynaklarda çelişki ve uyumsuzluklar bulunmaktadır. Bununla beraber Kırgızların hayat tarzı olan göçler ve Kırgız halkının değişik coğrafi bölgelerde yaşaması, genel Kırgız halkının dini durumu hakkında çelişkisiz bilgi verme imkânını ortadan kaldırmaktadır.

---

²² Üsöyün Acı, *a.g.e.*, s. 445

²³ Üsöyün Acı, *a.g.e.*, s. 445

3) Tengirciliğin Dini Kimliği

Genel olarak Kırgızların dini hayatının en son bölümü Komünist rejim altında ateizm ile devam etmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Kırgız halkının dini hayattan ne kadar uzaklaştığı veya neleri kaybettiği önemlidir ancak, esas konumuzla ilgili olarak, ateizm döneminden sonra manevi boşluğu doldurma uğruna misyoner faaliyetlere maruz kalan Kırgız halkının dini ve kültürel hayatının temelini oluşturan esaslardan bahsetmeyi gerekli görüyoruz. Bu konuda gündeme gelen Tengircilik anlayışının bir dini kimlik olarak topluma sunulma faaliyeti hakkında tartışmak önemlidir. Sovyetler Birliği idaresinde yaşayan Kırgız halkının aniden bağımsızlığına kavuşması toplumun çeşitli sorunlarla karşı karşıya gelmesine neden oldu. Bağımsızlık sonrası siyasi, iktisadi ve ahlaki sorunları çözmek için gelişme yolunda çeşitli fikirler oluştu. Bu konuda, üç ayrı görüşün ortaya çıktığı bilinmektedir. Toplum ve devleti geliştirme amaçlı olarak atılan temel üç fikir şunlardır:

1. Kalkınma yolunda Batıyı takip etmek
2. Kalkınma yolunda Doğuyu takip etmek
3. Atalar yolunu takip etmek ve o felsefeden yola çıkmak.

Konumuz, Atalar yolunu takip ederek kalkınmaya temel oluşturan Tengirciliği yeniden canlandırmak, toplumun özüne dönüşünü amaçlayarak, bunun milli bir felsefe ve manevi boşluğu dolduran bir din olarak topluma benimsetilmesini sağlayan bakış açısıdır. Bu konu ile ilgili bağımsızlık sonrası çeşitli araştırmalar yapılmış, makaleler yayınlanmış ve kitaplar basılmıştır. Örneğin Ömüralı Uulunun

“Tengircilik” adlı eserine baktığımız zaman,²⁴ “Tengircilik” anlayışını milli kalkınmayı sağlayan göçmenliğin merkezi ve felsefesi olarak temellendirdiğini görmekteyiz. Görüşlerinde Batılı devlet anlayışını gelişmemiş toplumları sömürmek için “insan hakları”, “demokrasi” gibi levhalarla kendi ülkelerinin siyasi gayelerini yerine getirdiğinden bahsetmektedir. Yazara göre Tengircilik, bazı teorilere göre söylenen eskiden kalan ilkel dinlerden değildir, aynı zamanda aya güneşe ve yer-suya tapan şeklinde açıklanan din de değildir ve tabiat kurallarına saygı gösteren bir inanç şekli ile de sınırlandırılmaz. Tengircilik çok eski zamanlardan beri devam eden tarihi seyir içerisinde bir şekle oturan felsefi bir sistemdir. Tengircilik insanın hayat tarzını, ahlakını ve davranışını yüce Tanrı iradesine göre düzenleyen, aynı zamanda hayata anlam veren öğretilerdir.²⁵

Genel anlamda bu anlayışın iddialarına göre Tengircilik, Kırgız halkının değişik siyasi sisteme geçmesi nedeniyle çeşitli krizlerden çıkmak için bu ana kadar Kırgız halkını koruyan, ayakta tutan ve yücelten, kendi tarihimizin derinliklerine inmek ve örtülmüş gerçek olan kendi felsefemize göre yönlendirme ihtiyacından ortaya çıkmıştır. Kendimizi tanımamıza yardım etmekle beraber Tengircilik felsefesi, geçmişte ne olduğumuzdan hareketle geleceğimize ışık olacağı kanaatini oluşturmaktadır. Kültegin yazıtında yukarıda Gök Tanrı aşağıda yer ve bu ikisinin arasında insan yaratıldığından bahseder ve bu üçlü evren anlayışının göçmen uygarlığına daha doğrusu Tengirciliğe ait olduğu savunulmaktadır.²⁶ Bu anlayışa göre göçmenler, öncelikle Gök Tanrıya sonra kutsal sayılan Yer-Sulara ve ondan

---

²⁴ Ömüralı Uulu, *Tenirçilik*, Bişkek, 1994, s. 9

²⁵ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 9

²⁶ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 27

sonra da Atalar ruhlarına tapmaktadırlar. Bu anlayışın bütün Türk boylarında devam ettiği iddia edilmektedir.

Bazı çalışmalar Tengircilik anlayışının bir felsefi bakış tarzı olduğunu ve Kırgız halkının kurtuluş yolu olduğunu savunurlarken, Tengirciliği bir din olarak kabul eden çalışmalar da bulunmaktadır. Bir din olmasından daha öteye giderek Tengirciliğin dünyadaki bütün dinlerin cevheri olduğunu savunanlar bulunmaktadır. Örneğin, Dastan Sarıgulov, Taoizm, Konfüçyüs felsefesi ve Zerdüştlük gibi eski dinlerin Tengircilikten türediğini savunmaktadır.²⁷ Dünyada bütün insanlar öncelikle Tanrı'ya Güneş'e ve Ateş'e tapmışlar ve sonradan yeni dinlere geçmişlerdir. Bu nedenle bütün dinlerin Tengircilikten türediği savunmaktadır. Sonuç itibariyle yeryüzündeki insanlar üç büyük dine bölünmüşseler de, Kırgızların kendi inançlarını korumuşlar ve yaşam tarzına uygun olan geleneklerini tamamıyla içeren Tengircilik sayesinde bir halk olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunun nedeni Kırgız halkının göçebe hayat tarzının ta kendisi olması ve Tanrının sevdiği doğa ile iç içe yaşayan, Tanrıya en yakın kul olmasıdır.²⁸

Sarıgulov'a göre milattan önce 1700* yılında büyük düşünür Zerdüş, Tengirciliği göçebelikten yerleşik hayat biçimine dönüştürerek Zerdüşlüğü oluşturmuştur.²⁹ Bu fikir, sadece Türk halklarından Kırgızların göçebe hayatının, günümüze kadar devam etmesinden kaynaklanmakta ve toplumun tamamının İslam'ı kabul etmeden önceki eski inancını koruduğu tezine dayandırılmaktadır, ancak bu

---

²⁷ Kapar Toktoşov, *Tenir cana Kırgız*, Aalam gazetesi No:16, 01.03.2005

²⁸ Toktoşov, *a.g.m.*, Aalam gazetesi No:16, 01.03.2005

* Zerdüş'tün doğum tarihi, Dinler Tarihi kaynaklarına göre milattan önce 570 olarak tahmin ediliyor. Bu nedenle verilen tarih tartışmalıdır. Geniş bilgi için bakınız; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, *Dinler Tarihi*, II. Baskı, Ankara, 1993, s. 107

²⁹ Sarıgulov, *Tengirdin Colunan Adaşkan Adam* Bişkek, 2001, s.116

tartışmaya açık bir fikirdir. Bir toplumun bir siyasi yönetimden değişik siyasi sistem ve hayat şartlarına geçmesi, kurtuluş yolunda çeşitli fikirlerin oluşumuna sebep olmaktadır. Bu fikir, Tengirciliği topluma sindirmek amacıyla Kırgız halkının gelenek ve düşünce biçimine uygun olmayan Hıristiyanlık ve Arap kültüründen (İslam'dan bahsetmektedir) toplumu uzaklaştırmak uğruna yapılmış bir yorumdur.

“*Milletini Unutan Kuşak*” adlı eserinde günümüz Kırgızistan Tengircilik anlayışının önderlerinden Dastan Sarıgulov, Tengirciliği kendi başına din olarak sunmuş ve Kırgız halkının kurtuluş yolu olduğunu iddia etmiştir. Kendi araştırmalarında Tengirciliğin başka dinlerden eski olduğu ve bütün dinlerin en eskisi olan Zerdüştiliğin dahi Tengircilikten türediğini söyler.³⁰ Tengirciliği, kendi başına bir din olarak, Kırgız toplumunu kurtarıcı olarak gördüğünün başka bir kanıtını da şu açıklamasında görebiliriz: “Başka dinlerle karşılaştığımızda, Tengircilik inancında Tanrı ile insan arasında aracılık yapan kimse yoktur. Kilise, Cami ve orada hizmet yapan insanlar ve kitaplar da yoktur. Kilise ve Camiden daha anlamlı Tanrı'nın yarattığı düzenli bir doğa, Tanrı ile insan arasındadır. Doğa kendi kurallarına göre insana doğru yolu gösterir ve Tanrıdan gelen emirleri insanlara ulaştırmak konusunda elçidir.”³¹ Bu durumda Tanrı âlem ilişkisi açısından vahiy ve peygamberlik gibi önemli konuların üzerinde durulması gerekmektedir. Bu konular üzerinde araştırmamızın ilerideki safhalarında duracağız.

Yazara göre Tengircilik anlayışı kendi başına bir din olarak topluma sunulması için yeterli görünmektedir. Günümüzde bu anlayışın din olmaktan çıkıp hayat felsefesine dönüşme sebebini de bu şekilde temellendirmektedir. “Tanrı ile insan

---

³⁰ Dastan Sarıgulov, *Ulutun Unutkan Urpaktar*, Bişkek, 2001, s.19

³¹ Sarıgulov, *a.g.e.*, s.20

arasında her zaman bulunan doğa, insan hayatının her safhasında bulunduğundan dolayı göçebe hayat yaşayan göçmenler için Tengircilik dini inanç sisteminden çıkıp, hayat tarzına dönüşmesini normal karşılamaktadır.³²”

Tengircilik anlayışının Hıristiyan ve İslam dinlerinden farklı olan tarafı da Dastan Sarıgulov’a göre bu iki dinin doğadan insanı daha önemli bir hale getirmeleridir. Tengircilik anlayışında en büyük Tanrı, ondan sonra Tanrının yarattığı doğa gelmektedir, dolayısıyla insan doğaya; Aya, Güneşe, Yere, Suyu tapmıştır. Hâlbuki Hıristiyan ve İslam dinlerinde Tanrıdan sonra insan her şeyin merkezi haline gelmiştir.³³ Bu iki din her ne kadar adap, ahlak ve ruhi değerleri korumaya çaba gösterebilirler de, insanı Tanrıdan sonra önemli kabul ettikleri için ahlaki değerleri unutup insan hayatı hakkında düşünceler ürettiler ve yolundan sapmaya başladılar.³⁴

Sarıgulov, bu durumun insanlık tarihinde günümüzdeki küresel çevre sorunlarına neden olduğunu iddia ederek, insanın doğadan daha yüksek dereceye konulmasını eleştirmiştir. Bütün dinlerin Tengircilikten oluştuğunu varsayarak, insanlığın tekrar ona dönüyor olduğunu ve doğayı insandan yüksek seviyeye koyacağını iddia ederek, topluma bu zihniyeti yerleştirmenin daha kolay hale geleceğini savunduğunu görmekteyiz.

Tengircilik- milattan önce üç buçuk bin yıl önce Volga Nehri’nin doğu tarafında göçmen halklarında ortaya çıkan, insanların manevi hayatını dolduran, dünyaya karşı bir bakış açısı, inanç ve ideoloji sunan bir sistem olarak bilinmektedir. Tengircilik

---

³² Sarıgulov, *a.g.e.*, s.20

³³ Sarıgulov, *Tengirdin Colunan Adaşkan Adam* Bışkek, 2001, s.112

³⁴ Sarıgulov, *a.g.e.*, s.112

dini inançtan çıkmış ve toplumun gündelik hayatında devam eden gelenek haline gelen, örf-âdete dönüşen, insaniliği, ahlakı ortaya koyan anlayıştır.³⁵ Aynı zamanda Tengirciliğin bir başka özelliği, emirlerinin hepsinin göçmen hayatında gerçekleşmesinde ve ispatlanmasındadır. Bu anlamda zaten insan doğanın şartlarına göre kendi hayat tarzını yönlendirmektedir. İşte göçmen hayat tarzı, doğayı kutsal ve düzenli şekilde yaratan Tanrının emirlerine uygun şekilde yaşamak demektir. Sarıgulov'un genel anlamda Tengircilik anlayışının fikirlerini, öze dönüş olarak temellendirdiğini görmekteyiz.

Sarıgulov'a göre Kırgız halkının ta eskilerden günümüze kadar Tengircilik felsefesini korumasının tek nedeni de, onun yaşadığı göçmen hayat tarzı ve sıkıca sarıldığı Tengirciliktir. Bu konuda Manas Destanından şu satırları örnek olarak verir.

Zoolor urap say boldu,	Dağlar yıkıldı çayır oldu,
Saylar cılıp too boldu,	Çayırlar gitti dağ oldu,
Atı kalıp özü çok	Adı kaldı kendisi yok
Kança elder çok boldu.	Ne milletler yok oldu. ³⁶

Kırgız halkıyla aynı zaman ve tarihte yaşayan çeşitli milletleri örnek vererek, isim olarak tarihte kaldığını ve günümüzde böyle millet bulunmadığını söylemiştir. Bu nedenle Kırgızlar, Tengirciliğin temelini oluşturan gelenek ve örf adetlere sahip çıkarak kendi varlıklarını sürdürmüşlerdir.

---

³⁵ Sarıgulov, *a.g.e.*, s.116

³⁶ Sarıgulov, *a.g.e.*, s.118

Günümüzde Tengircilik öncelikle bir milli ideoloji şeklinde ortaya çıkmıştır. Milletin kendi örf ve adetlerine sarılarak milli duygularının kabarması ve gelişmesinden dolayı kısa süre içerisinde, dini kimlik taşımaya başladığını görmekteyiz. Ancak bir din olarak geleneklere dayalı olan Tengircilik, günümüzde göçmen hayat tarzından gittikçe uzaklaşan Kırgız halkının güncel yaşam şartlarına uygun görünmemektedir. Bu durumda İslam'ın sadece bir kavme veya millete değil tüm insanlığa ve çeşitli düzeylerdeki insan zihniyetine hitap ettiğini belirtmek büyük önem taşımaktadır. Sovyetler Birliği döneminde dini bilgi eksikliği ve toplumdaki manevi boşluktan yararlanarak Tengirciliğin din olarak millete sunulması toplumdaki dini birikimin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bununla beraber eski tarihten beri belirli bir sisteme oturmaksızın gelenekselleşen halk inancını evrensel olarak bütün insanlığa hitap eden İslam karşısına koymak tutarlı bir yol değildir. Bu ancak milli bir felsefe ve ideoloji olarak geliştirilmeye çalışılırken siyasi maksatta başarılı olmak için Tengirciliğe bir dini kimlik kazandırmaya çalışanların faaliyetleri sonucudur.

Sonuç olarak ilahi vahye dayanmayan veya gelenek temelli bir dinin, günümüzde toplum tarafından kabullenilmesi de açıkçası pek mantıklı görünmemektedir. Ancak, göçmenliği barbarlık olarak tanıtanlar karşısında Tengirciliğin bir millete ait olan tarihsel zenginlik ve Atalardan kalan bir kültür olarak bilinmesi sebebiyle zengin bir hayat tarzı olduğunun anlaşılmasında önemli rol oynadığı da göz ardı edilmemesi gerekir.

I. BÖLÜM

TENGİRCİLİĞİN TEMEL KAVRAMLARI VE FELSEFİ TEMELLERİ

A) TENGİRCİLİĞİN TEMEL KAVRAMLARI

Tengircilik, yetmiş yıl ateizm propagandası ve komünist idare altında yaşayan Kırgızistan'da bağımsızlık sonrası yeni kurulan ülkenin temeli olarak ortaya atılan bir anlayıştan biridir. Bu anlayış kimi tarafından bir ideoloji kimi tarafından bir köklere dönüş hareketi olarak teklif edilirken, bunu din olarak sunmak isteyenler de bulunmaktadır. Bu bakımdan Tengircilik konusunun anlaşılmasında temel kavramların önemi büyüktür. Tezimizin bu kısmında Tengirciliğin dayandığı kavramlar ele alınacaktır.

1) KÖK TENGİR (GÖK TANRI)

Tengircilik anlayışını savunanlar bu anlayışlarını en başta Kök Tengir (Gök Tanrı) inancına dayandırmaktadırlar. Gök Tanrı inancı, eski çağlarda başka kavimle karışmadan kendi göçebe hayatını sürdüren Kırgız halkının yüksek varlık sayarak kabullendiği ve yaratıcıyı tam iktidar sahibi olarak tanımladığı bir inanç sistemidir. Kırgızların dini hayatında önemli yer tutan Gök Tanrı inancının esaslarını eski Çin kayıtlarından, Orhun Yenisey abidelerinden az çok tespit etmek mümkündür.

Örneğin Milattan önceye ait olan Çin kaynağı Şi-ki’de yazılan mektuplara bakılırsa, Hakan’ın Gök Tanrının isteğiyle seçildiğini ve onun inayeti olduğunu bildiren yazılara rastlanmaktadır.³⁷

Orta Asya’da yaşayan Kırgızların dini kültürü üzerinde Mani, Budizm, Şamanizm gibi dinlerin etkili olduğunu tarihi araştırmalarda görebiliriz. Kırgızların tarihi derinliklerine inerek eski devirlerden itibaren Gök Tanrı inancının kalıcı bir şekilde önem taşıdığını, hatta bugünlere kadar devam ettiğini görmekteyiz.³⁸

İslam öncesi Kırgız halkının geleneksel kendine ait inançlarının günümüzde de yansımalarını görebiliriz. Bu bir eski inanç ve gelenekler kalıntısı şeklinde olmayıp, günümüzde bile bir din olarak topluma sunma amacı oluşturduğunu da görmekteyiz.

Daha önce yapılan araştırmalarda Gök Tanrı anlayışı, geleneksel Türk halklarının dini olarak incelenmiştir. Bu açıdan günümüze kadar devam eden, Kırgızistan’da belirli bir şekil almaya başlayan, Gök Tanrı temeli üzerine kurulmaya çalışılan Tengircilik anlayışının Gök Tanrı hakkındaki düşüncelerini incelemek önemlidir. Bu konuda günümüz Tengircilik anlayışının kurucuları veya bu düşüncüyü savunan insanların fikirlerinde Gök Tanrı tasavvurunun ne olduğu açıklanmalıdır.

Tengirciliği bir din olarak sunmaya çalışan Dastan Sarıgulov ve Orozbek Aytımbetler’in görüşlerinde Kök Tengir şu şekilde açıklanmıştır:

Kök Tengir her şeyi yaratan, bütün canlılara can veren ve geri alan, her şeyi bilen ve ölçen, göğün yedinci katından her şeyi yöneten Tanrı’dır. Çok büyük kudrete sahip olan Tanrı, sınırsız, bedensiz temiz, ebedi, kutsal, sihirli, adildir. Ona saygıda bulunarak ismini dile almaktan çekinmişler; onu Teng (Kırgızcada eşit

---

³⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 308

³⁸ Keneş Cusupov, *Kırgızdar, I*, Bişkek, 1993, s. 301

kelimesinin karşılığı teng'dir) diye adlandırarak eşitliği sağlayan, insan zihninin ulaşamayacağı derecede adaleti var eden bir Tanrı olarak tasavvur etmişlerdir. Göğün yedinci katında olduğu için ona Gök Tanrı denilmiş; ona bu şekilde yönelmek, dünyadaki bütün hayvanları, eşyayı Tanrı yarattığı için yaratılmış varlıklarla güzel münasebette olmak, aynı zamanda Tanrı'ya iyi münasebette olmak anlamına gelmektedir. İnsanın fikrini, sözünü, hayatını, dualarını ikiye ayırarak inanmak, Tanrının istediği ve desteklediğine Helal, Tanrı'nın desteklemediği ve yasakladığını da Haram kabul etmektir.³⁹

Tanrı'nın insanlara verdiği öğütler, onların bugüne kadar yaşadığı göçmen hayat tarzına uygun olduğundan, Tengircilik Kırgızların sosyal hayatına aykırı değildir. Bu anlamda Sarıgulov, büyük ve küçük dinler dünyaya yayılmış bile olsalar, insanlığın çektiği eziyet ve kötülükleri önleyemediklerini iddia eder. Çünkü gelen emirler veya öğütler hayat tarzıyla uyumlu olmadığından, her toplumun kendi örf, adet ve gelenekleri ile kendi hayat tarzına hitap eden din olması gerektiğini savunur.⁴⁰

Var'dan yok yoktan var eden, her şeye can ve hareket veren yalnız Tanrıdır. Tanrı ile insan arasında insanın kendisi olunca kesinlikle bir hata olacaktır. Tanrının emri ile her şeye eşit davranan doğa, Tanrı ile insan arasında ilişki kurma görevini yapar ve bu durumda inanç temiz, güçlü ve hayat şartlarına dönüşür. Sarıgulov âlemdeki olayların ve hareketin Tanrı tarafından kontrol edildiğini belirterek Tanrı'nın kudret sahibi varlık olduğunu şu şekilde açıklar:

---

³⁹ Dastan Sarıgulov, *Tengirdin Colunan Adaşkan Adam*, Bişkek, 2001, s.122

⁴⁰ Sarıgulov, *a.g.e.*, s.122

- Âlemi yaratıp, ona sayısız yıldızları, Altın kazık yıldızını, etrafında her hangi düzensizliğe girmeden dönmesini sağlayan kutsal kudret kimden? —Tanrı'dan
- Canlı olan her şeye sıcaklık veren, saniye bile geciktirmeden güneşi zamanında doğduran ve batıran ulu güç kimden? —Tanrı'dan.
- Kıştan sonra baharı getiren mevsimlerin düzenli olmasını sağlayan emir kimden? —Tanrı'dan.
- Doğadaki her şeye adil olarak Güneş, Su, Yer, Gök, Ayı veren emir kimden?- Tanrı'dan.
- Büyük kudret sahibi, genci yaşlandıran, fakiri zengin yapan, zengini fakirleştiren, dünyadaki adaleti sağlayanıdır.
- Yaratanın yeri nerde? Âlemin arkasında göğün yedinci katındadır. Gökteki Gök Tanrı olarak (Kökö Tengir) bilinendir.⁴¹

Sarıgulov Tengirciliği bir din olarak savunmuş ve doğa ile Tanrı arasındaki ilişkiyi ön plana çıkartmıştır. Bununla birlikte Orozbek Aytımbet Kökö Tengir, anlayışını şu şekilde açıklar; Kökö Tengir Kırgız halkı için tapılması gereken Tanrı ve onun yolu bir din olarak bilinmelidir. Atalarımız bu inanca bir din olarak değil de daha önemli olduğunu bilerek “*HAYAT*” olarak adlandırmıştır. Demek Kökö Tengire tapmak hayata tapmak anlamına gelmektedir. Göçmenlikte hayat, gök, güneş ay, yer-su anlamına gelmektedir. Aytımbet'in “Tengir dediğimiz, ulu tabiattır” şeklindeki açıklamalarından doğaya daha çok önem verdiğini anlamaktayız.⁴² Aytımbet, göçmen halk her zaman doğa ile iç içe yaşadığı için ulu göğün, kutsal güneşin, asil

---

⁴¹ Sarıgulov, *a.g.e.*, s.125

⁴² Orozbek Aytımbet, *Kökö Tengir*, Aalam gazetesi No:57, 31.08.2004, y

ayın ve kor yıldızın Tanrı'yı temsil ettiğini veya Tanrı ile eşanlam taşıdığını söylemektedir.⁴³ Bu görüşler Sarıgulov'un fikirlerine aykırı olarak doğa ile Tanrı'yı aynı görmek anlamına gelmektedir. Bu yüzden Aytımbet dini, bir hayat olarak algılar; Tanrı'nın yolu doğanın şartı olduğunu savunur. Tanrı her şeyi kendi içinde ihtiva ediyorsa, *Tengir dediğimiz ulu tabiattır veya ikisi eşanlam taşımaktadır* fikrinden hareketle bu görüşün panteizme uygun bir görüş olduğunu söylememiz mümkündür. Bu konuda geniş değerlendirmeyi araştırmamızın ilerideki safhalarında yapacağız.

Çoyun Ömüralı Uulu'nun Gök Tanrı hakkındaki görüşlerini söylemeden önce yazarın Tengirciliği milli bir felsefe, bakış tarzı olarak kabul ettiğini belirtmemiz gereklidir. Başka bir ifade ile Ömüralı Uulu, Tengirciliği bir din olarak kabul etmemektedir. Ona göre Tengirciliğin temelini oluşturan Tengir yaratandır ve insanlara verdiği canı geri alandır. Ölen Atalarımızın ruhu bizim kestiğimiz ay şeklindeki boynuzlu kurbanların yardımı ile göğe Kökö Tengire geri dönecektir. Arbak (ölen atalarımızın ruhları) her zaman Tanrı'nın emrindedir.⁴⁴ Her şeyden önce var olan Tanrı veya Gök her şeyi yönetmektedir. Tanrı'nın insanlara çizdiği "AK YOL" çerçevesinde yaşayan insanlar, oluşan bütün hadiselerin Tanrı'dan olduğuna inanmışlardır.⁴⁵ Bir ucu yerde yatan, bir ucu göğe dönen, bir damlasına güneş batan, bin damlasına güneş doğan, ezeliğin tek örneği, uçsuz bucaksız olan Tanrı'dır.⁴⁶ Tanrı kendi yarattığı kulunun yaptığı hataları affeder, ancak insan Tanrı'nın yolunu

---

⁴³ Orozbek Aytımbet, *a.g.m.*, Aalam gazetesi No:16, 01.03.2005, y

⁴⁴ Ömüralı Uulu, *Tenirçilik*, Bişkek, 1994, s. 28

⁴⁵ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 27

⁴⁶ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 68

terk etmedikçe ona sahip çıkar. Tanrı'dan gelen özel bir sır vardır ve bu sırrı Tanrı kendine yakın gören kulu ile paylaşır ve bu gücü ona verir.⁴⁷

Ömüralı Uulu, görüşleri Tengirciliği bir bakış açısı ve yaşam yolu olduğunu belirtmekte. Bu yolun Tanrı'nın verdiği hayatla özdeş olduğunu savunmaktadır. Onun Tanrı'yı uçsuz bucaksız tasavvur etmesi, bir ucunu güneş, bir ucunu doğadaki herhangi şeyden biri olarak görmesi, Tanrı âlem ilişkisi açısından incelenmesi gerekmektedir.

Neticede günümüzdeki Tengircilik anlayışındaki Kök Tengir kavramı temel olarak bilinse de, bu anlayışı savunanlar arasında da çeşitli farklılıklar oluştuğunu görmekteyiz. Bu farklı düşünceler, Sovyetler Birliği döneminden sonra din hakkında entelektüel anlamda bir birikim sağlanmadığından kaynaklanmaktadır.

---

⁴⁷ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 66

2) U MAY

Kırgızların eski inançlarında bilinen ve günümüze kadar varlığını devam ettiren başka bir inanç da *Umay'dır*. Aslında Umay inancı Türk boylarının hepsinde görünen temel inançlardan biridir. Geleneklerine hayat şartı gereği sıkı sarılan Kırgızların "*Umay Ene*" anlayışını çeşitli şekillerde tasavvur ettiklerini görmekteyiz. Umay hakkında en eski bilgiler Gök Türkler döneminden itibaren bilinmektedir. Umay koruyucu ruh ve melek şeklinde anlaşılmıştır.⁴⁸ Ayrıca *Umay* terimi eski Türk Runik yazılarında "koruyucu tanrıça olarak" bilinmektedir.⁴⁹ Orta Asya'da yaşayan Türk toplulukları gibi Kırgızlarda da *Umay* kültürünün izlerini kolayca bulmak mümkündür. Çocuğu doğma esnasında gelen bütün kötülüklerden korumak amacıyla "*Umay Enege tapşırdım*" (Umay anaya emanet ediyorum) şeklindeki dualarından, *Umayı* koruyucu bir ruh olarak kabul ettikleri görünmektedir.⁵⁰

Manas Destanında başka Türk topluluklarında olduğu gibi annelik kültü olan *Umay Ene* hakkında yeterince bilgi verilmiştir. Destanda *Umay'dan*, Manas'ın doğuşu esnasında bir melek olarak yardımcı olduğundan bahsedilmektedir. Destanda Umay'ın melek olarak isimlendirilmesinden hareketle, bazı araştırmalara göre Manas

---

⁴⁸ Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 101

⁴⁹ L. P. Patapov "Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay," Çev. Muvaffak Duranlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı I, İzmir, 1996, s. 216

⁵⁰ Patapov, *a.g.m.*, s. 226

söyleyenlerin XV-XVI asırlarda Müslümanlığı kabul ettiklerinden kaynaklanmaktadır.⁵¹

Umay'ın Türk milletinde evvel zamandan beri var olduğu, VI-VII. asırlarda Orhun- Yenisey yazılarında bulunmasından anlaşılabilir. Bundan başka *Umay*, Hakaslarda *Imay-Ene*, Teleutlarda *May-Ene*, Kumanlarda *Imay-Ene* veya Payana (pay-kutsal, ene- kutsal anne ya da tanrı anne), Şorolarda *Umay Ene* “koruyucu anne” ya da “Tanrı koruyucu” şeklinde kullanılmaktadır. Kırgızlarda *Umay-Ene* evin, çocukların, ocağın himayecisidir.⁵² Ayrıca *Umay Ene* kültü, Kırgızların en eski dini anlayışında kadın Tanrısı ve çocukları koruyan Tanrı olarak bilinmektedir. *Umay Ene* gökten yere indiğinde dağda onun izleri kalmıştır ve bu yüzden de dağın yüksek bölgelerine Tanrının tahtı olarak bilinmesine sebep olmuştur. Çocukları koruyan Tanrı olarak bilinmesini günümüzde çocukları (emdöö) hastalıktan iyileştirirken “benim elim değil, Umay enenin eli” denilmesine dayandırılmaktadır. Ayrıca *Umay Ene* çiftçilikte bol gelirin sebeptisi olarak da bilinmektedir.⁵³

Bu bilgiler tarihsel verilere dayanarak belirtilmektedir. Esas konumuzla ilgili olan Tengircilik anlayışında *Umay* hakkındaki bilgilere bakmak ve incelemek önemlidir. *Umay Ene* düşüncesi, Orta Asya'nın bütün Türk halklarında değişik özelliklere sahiptir. Günümüzde Kırgızistan'daki Tengircilik anlayışında *Umay* kutsal Gök tanrılarındandır. Ona saygı gösterilir ve *Umay*'ın ruhunu “cılıkçı çımçık” denilen kuşta tezahür edildiğine inanılmaktadır. Günümüze kadar bu kuşu kutsal

---

⁵¹ İ. B. Moldobayev, “Manas” *İstoriko-kulturnıy Pamyatnik Kırgızov*, Bişkek, 1995, s. 234

⁵² Toktorbay Urmambetov, *Bayırkı Köçmөndөrdün Kudayçılığı*, Kırgızdar VIII, Bişkek, 2004, s. 167

⁵³ Keneş Cusupov, *Kırgızdar, I*, Bişkek, 1993, s. 182

sayarak ona karşı saygılı davranılmaktadır.⁵⁴ Kuşun bir kanatının yeri, diğerinin ise göğü gösterdiği, Gök ile Yer arasında bir hayat varlığının göstergesi olduğunu söyleyerek bu fikri temellendirmek için eski Türk Moğol dilinde Umay'ın "Ana rahmi", hayat veren anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu anlamda Ömüralı Uulu Umay'ı Gökle Yer arasında oluşan hayatın devamı için dişillik esasını taşıyan bir anlayış olarak temellendirmektedir. Mitolojik anlam taşıyan kozmogonik Buryat halkının efsanesinden örnek vererek " Umay güçle kanat açtı, mesafe, zaman yok oldu; yer yarıldı karanlıktan güneş doğdu; erillik ve dişillik oluştu, neticede göçmenliği ve Tengircilik felsefesinin temelini oluşturan SOL-SAĞ oluştu"⁵⁵ şeklindeki açıklamalarla temellendirmektedir. Bu anlayış daha sonra Çin felsefesindeki Yin-Yang'ın şekillenmesine neden olduğunu iddia etmektedir.

Umay kavramından hareketle Ömüralı Uulu Çin felsefesinin temelini Tengircilikten kaynaklandığını savunmakta, bütün dinlerin eski göçmen düşüncesinden meydana geldiğini ispatlamaya çalışmaktadır. Bütün dinlerin menşei, insanlığa hitap eden doğruyu gösteren bir hayat yolu olduğuna göre dinler arasındaki etkileşim veya biri birisinin tamamlayıcı olarak görünmesi tabiidir. Ancak, dinlerin belirli amaca ulaşmadan kendi mahiyetini kaybetmesi sonucunda Tanrı İnsan ilişkisi açısından bir bağlantı ihtiyacı oluşmuştur. Bu yüzden insanlığın zihinsel gelişmesi sonucunda evrensel dediğimiz vahye dayalı dinler meydana gelmiştir. Bu nedenle dayanaklarının temelindeki geleneksel bilgilerin ilahi vahye dayalı dinlere alternatif olarak sunmak tutarsız görünmektedir.

---

⁵⁴ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 41

⁵⁵ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 42

Kırgızistan'daki Tengirciliğin diğerk önemli temsilcisi Dastan Sarıgulov'a göre Umay, değişik şekilde değerlendirilmektedir. Ona göre Umay, Gök Tanrı'nın emirlerini yapan ve neslin türemesinin kaynağıdır. Aynı zamanda o Umay'ın sadece insanlık için değil doğadaki bütün varlıkların çoğalmasının tek nedeni olduğunu kabul etmektedir.⁵⁶ Günümüzde Tengirciliğin en önemli temsilcilerinin geleneksel bilgilere dayanarak farklı yorumda bulunmalarından da bu konuda uyuşmazlık oluştuğunu görmekteyiz. Müslüman bir toplum olarak Kırgızlar, Umay'ı eski Atalardan kalan miras olarak algılayarak belirli milli bayramlarda (Nevruz) ve çocuklarla ilgili birkaç dua şeklini dile getirdiklerini görmekteyiz. Bu fikri temellendirmek için Nevruz'da Umay Ene'den bolluk ve çocuklara sağlık dileyerek dua ettiklerini örnek olarak verebiliriz.

---

⁵⁶ Dastan Sarıgulov *Ulutun Unutkan Urpaktar*, Bişkek, 2001, s. 21

3) ARBAK (RUHLAR)

Eski Türklerde büyük ve kahraman ataların ruhlarının yaşadığı ve gömüldükleri yerler ve ruhların takdisi, Müslüman Türklerde görüldüğü gibi evliyaların ve büyük şehitlerin mezar ve türbelerini ziyaret ve oralarda dua, adak ve dilekte bulunma şeklinde varlığını sürdürmüştür.⁵⁷ Kırgızlarda gerçekten güçlü kahramanlarına olan saygı onlardan yardım isteme ve mezarlarını ziyaret etmek gibi gelenekler, Atalar kültürünün bir parçası olarak görünmektedir.

İslam öncesi Kırgızların inançlarında Atalar kültü çerçevesinde “Arbak” anlayışı önemli rol almaktadır. Manas destanındaki kahramanların arbaklara müracaat ettikleri ve yardım istediklerine rastlamaktayız. Arbak İslam öncesi Kırgızların Ruh tasavvurudur. Aynı zamanda Kırgızlar ve Kazaklar hayatında sıkıntılı günleri aşmak ve kurtulmak için atalarının mezarlıklarını ziyaret ettiklerini ve çocuk sahibi olamayanların kahraman atalarının mezarlıklarına kurbanlık kestikleri görülmektedir. Ataların ruhunun yardım edeceğine dair inançlar günümüze dek devam eden inançlardandır. Bu konuda Manas destanından bir örnek verirsek, Manas’ın doğacağını ve ona arbak’ın yardım edeceği hakkında babasının rüyasında haber verildiğine dair bilgiler vardır.⁵⁸

Sarıgulov arbak anlayışı üzerinde eserlerinde fazla durmamaktadır. Fakat belirtilerine göre İnsan öldüğünde onun ruhu göğe yükselir ve arbak (ruh) olur.

---

⁵⁷ Günay-Güngör, *a.g.e.*, s. 85

⁵⁸ Moldobayev, *a.g.e.*, s. 227

Arbaklar uludur, geri dönmezler, ölenler onlara katılırlar. Arbakları unutanın hiçbir zaman yolunun açılmadığını savunur.⁵⁹

Kırgız halkının eski inançlarında belirli bir bölgenin “*Eesi*” “sahibi” olduğuna inanılır.⁶⁰ Günümüz Tengircilik anlayışının temsilcilerinden Ömüralı Uulu, *arbak* inancının ne olduğunu anlatmak için şu izahlara yer verir. Yer ve suyun “*eesi*” çeşitlidir ve belirli bir bölgede kutsal sayılan yerlerin kendi *eesi* bulunmaktadır ve o yerlere belirli isimler verilmektedir. Manas destanından örnek veren Ömüralı Uulu, Manas’ın annesinin çocuğu olması için kutsal olan mezara ziyaretinin sonucunda Manas’ı doğurduğunu ve o bölgenin Tanrı’nın iradesine göre *eesi* olduğundan kutsallaştığını savunmaktadır. Ömüralı Uulu, Tanrı’nın iradesine göre yaşayan belirli bölgelerin *eesi* göçmen halkının inandığı *arbak* olduğunu savunur. Bu nedenle göçmenler *arbaklara* kurban keserek onlara saygıda bulunmuşlardır.⁶¹ Bu fikrin Kırgızların İslam öncesi inançlarında ruh anlayışının bir tasavvuru olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü günümüze dek devam eden bu inancın, bazı bölgelerin kutsal olduğuna ve duaların kabulü için aracı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bazı seçilmiş insanların ruhu veya bölgelerin aracı olması Ömüralı Uulu’nun söylediği gibi ruhların Tanrı iradesinde olması şeklindeki inançlardan kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Arbak inancına göre, insanoğlunun ölümle yüzleşmesi, Gök Tanrı’yla buluşması anlamına gelmektedir ve kutsallaşarak Tanrı’nın iradesine katıldığı iddia

---

⁵⁹ Dastan Sarıgulov, *Tengirdin Colunan Adaşkan Adam*, Bişkek, 2001, s.121

⁶⁰ Moldobayev, *a.g.e.*, s.234

⁶¹ Çoyun Ömüralı Uulu, *Tengircilik*, Bişkek, 1994, s. 28

edilmektedir. Tanrı ile *arbak'ın* aynı şeyler olduğu şeklindeki söylentiler, bu anlayıştan kaynaklanmaktadır.⁶²

Tengircilik gördüğümüz gibi tamamen geleneksel inançlardan yararlanarak günümüze kadar kullanılan bazı adetlerden hareketle kendi içeriğini doldurmaya çalışmaktadır. Tarihte Türk topluluklarında şekillenen Atalar kültürünün Müslüman topluluk olarak Kırgızlarda devam etmesi, göçmen hayat tarzının uzun süre devam etmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak, günümüzde vahye dayalı İslam dininin yerine bir din olarak sunulması tutarlı değildir.

Tengirciliğin temel kavramlarından bahsederken hemen hemen hepsinin geleneksel İslam öncesi inanç veya kültürden meydana gelen anlayış olduğundan bahsettik. Tengirciliği kavramlarını anlatırken, temel kültlere önem vererek İslam öncesi inançların göçmen hayat sürecinde ne kadar önem taşıdığı anlatılmaya çalışıldığına şahit olmaktayız. Geleneksel Türk inançları çerçevesinde araştırılan bütün kaynaklarda temel kültürden bahsederken *Aram-Adal* (Haram-Helal) *Ubal-Kesir*, *Abiir-Uyat* (Vebal-Kesir, Abru-Vicdan) gibi kavramlardan bahsedilmediğini görmekteyiz. Ayrıca Tengirciliğin önemli temsilcilerinden Ömüralı Uulu'nun eserlerinde de bu kavramlardan bahsedilmemektedir. Ömüralı Uulunun eseri genel olarak Tengirciliği felsefi temel, eskilerden insanlık düşüncesinin başlangıcı, dinlerin şekillenmesinin nedeni olarak izah eder. Bu nedenle Tengirciliğin ahlaki yönünden bahsederken konumuzla ilgili olan kavramlardan bahsetmediğini düşünüyoruz.

Aram-Adal (haram-helal) *Ubal-Kesir*, *Abiir-Uyat* (vebal-kesir, abru-vicdan) kavramları tamamen ahlaki anlam taşıyan kavramlardır. *Aram-Adal'dan* bahsederken Tanrı'nın emir ve yasakları olduğunu söyleyerek emrettiklerini *Adal*, yasakladıklarını

---

⁶² Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 28

ise *Aram* olduğunu belirtir. *Aram* ile başlayan her şeyin sonucu kötülükle biteceğini savunarak onun *Ubal'ını* kendine geri geleceğinden bahseder.⁶³ Bu anlamda *Ubal* kavramı vebal anlamında kullanılmaktadır. *Kesir* kelimesi ise Kırgızcada herhangi bir şeyi hor görmek anlamını taşımaktadır. Bu anlamda bütün varlıklardan Tanrı'nın yarattığından dolayı *Kesirlenmemek* ve her şeyin bir *Ubal'i* olduğundan bahsetmektedir. *Abiir-Uyat* hakkında birkaç yerde ahlak değerleri olarak değindiğini görmekteyiz.⁶⁴

Daha önce bahsettiğimiz gibi özellikle Sarıgulov Tengirciliği bir din olarak oluşmasında bu gibi kavramların ahlaki boşlukları doldurma çabasında olduğunu görmekteyiz. Başka bir yandan bu kavramların tamamen İslam terminolojisinden kaynaklandığı açıkça ortadadır. Tarihte dinlerin en önemli yönü ahlaki niteliğindedir. Bu nedenle Tengirciliği bir milli din olarak topluma sunma veya sindirme aşamasında ahlaki boşlukları temin etme ihtiyacından doğduğu kanaatindeyiz.

---

⁶³ Sarıgulov, *a.g.e.*, s. 128

⁶⁴ Sarıgulov, *a.g.e.*, s. 128

B) TENGİRCİLİĞİN FELSEFİ TEMELLERİ

1. Akan Su ve Taoizm

Tengirciliği felsefi açıdan değerlendirme ihtiyacı bu konudaki çalışmaların geleneksel Türk inancını bir düşünce tarzı veya felsefi bakış açısı olarak nitelendirmelerinden ortaya çıkmaktadır. Göçmen hayat, yaşam sürecinde bir takım fikirlerin oluşumuna neden olmuştur. Kırgızistan'da oluşan Tengircilik anlayışının temel iddiası, dini, milli ve felsefi düşüncenin kaynağı olarak topluma kendi fikirlerini sunmaktır. Tengirciliğin önemli savunucularından Ömüralı Uulu, *Tenirçilik* isimli eserinde Çin felsefesi ile göçmen hayat felsefesi karşılaştırması yaparak Tengirciliği felsefi açıdan temellendirmeye çalışmaktadır. Kırgız halkının folkloru ve atasözleri ile Taoizm'in temel fikirlerini karşılaştırmakta ve aralarında çeşitli şekillerdeki etkileşimden bahsetmektedir. Bu çerçevede ele aldığı temel felsefe, Kırgız folklorunda asırlarca devam eden akan su anlayışıdır. Akan Su felsefesi tamamen Kırgızlara ait göçmen uygarlığı düşünce tarzıdır.

Araştırmamızın bu bölümü sadece Çoyun Ömüralı Uulun görüşleri ile sınırlıdır çünkü Tengirciliği Çin felsefesi açısından değerlendirmeyi tabi tutmuş ve Tengirciliğin göçmen halklarının hayat felsefesi olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle sadece Tao sistemi ve Konfüçyüs üzerinde temellendirmeye çalıştığını belirtmemizde yarar vardır. Ancak Tengirciliğin başka bir önemli temsilcisi Dastan Sarıgulov doğu felsefesi ve din görüşlerini Şintoizm dâhil olmak üzere Tengircilikten oluştuğunu iddia etmektedir. Altay halklarının dini olan Tengirciliği gelişerek göçmen halkın dünyanın neresine göç etmesinler kendileriyle beraber götürmüş

olduğuna inanır ve Tengirciliği Afrika, Asya, Avustralya kıtalarına kadar yayıldığını ilimi kaynaklarda yazıldığını belirtmektedir.⁶⁵

Bu görüşlerin temelinde insanın doğa ile i içe yaşaması, doğaya tapmak ve Atalar kültüne önem verdiğinden kaynaklanan benzerliklerden oluşmaktadır. Japonların şinto anlayışı aynı Kırgızlarda olduğu gibi yol anlamına gelmesi ve örf-adetlere sahip çıkmasıyla asırlarca milli kimliklerin korumasına neden olduğunu belirtmektedir. Coğrafik yakınlığın tamamen Japon halkının Tengirciliğin esaslarından etkilenerak şintoizm'in geliştirdiğini savunmaktadır.⁶⁶

Konumuzla ilgili mralı Uulu Gök Tanrı inancının, geçmişteki göçebelerin ve Çinlilerin inanç şekli olduğunu iddia eder. inler Gök' Thyan, Japonlar ise Ten diye ifade etmektedirler. ince de "r" sesi yumuşamakta ve kaybolarak telaffuz edilmektedir. Neticede Tengir sözü aynı köke dayanmaktadır. Aralarındaki benzerlik, sadece adı ile sınırlı değildir, zatında da pek büyük aynilik taşımaktadır.⁶⁷ Bu durumda Çin Felsefesinin meşhur düşünce sistemi – Tao'dan bahsetmek önemli görünmektedir.

Tao'nun, bazı kaynaklarda, Tanrının sembolleştirilmiş varlığından başka bir şey olmadığı iddia edilmektedir.⁶⁸ Tao'nun klasik tanımını Tao'ların babası, hayatı da "Tao de tşzin" diye adlandırılan, felsefi nüshaları ile hayrete bırakan ulu şahsiyet Lao tzi, bizzat kendisi vermiştir. Ona göre Tao, "O yoktan dağılmış, yerden gökten

---

⁶⁵ Dastan Sarıgulov, İman Sabadı, *Kırgızdardın Dyntanım-Tengircilik, şintoizm, Daosizm İşeniterinin Ruh zg* Bişkek, 2004, s. 131

⁶⁶ Sarıgulov, *a.g.m.*, s. 136

⁶⁷ Çoyun mralı Uuulu, *Tengircilik*, Bişkek, 1994, s.30

⁶⁸ Tao Te Ching, *Taoizm*, ev. Dr. Muhaddere N. zerdim, MEB, ikinci baskı, Ankara, 1963, s. 9

önce açılmış, O, ses dersin sesi yok! O, tür dersin çeşidi yok, tektir ve değişmezdir. Tüm tarafa yönelmiş, yolu açık, dünya ve hayatın sahibi ve anasıdır.”⁶⁹

Aynı şekilde Tao kelimesi ilk devrede *yol* ve *tarz* manalarını taşıırken sonraları, değişmeceli manalar kazanmış ve ahlak, doğruluk gibi manaları da içine almıştır. Lao-tzu, *Taoizm* isimli eserinde ahlakın en yüksek noktasını, devletçiliğin en eksiksiz prensiplerini, cemiyetin saadet ve refahı için lazım gelen esasları belirtmiş, kâinatta en üstün ve yüce varlık varsa, onu da Tao olduğunu söylemiştir.⁷⁰

İlk defa Tao’ya metafizik manayı veren ve kullanan Lao-tzudur.⁷¹ Bu klasik tanım yoktan var olandan bahsetmektedir. Aynı zamanda “Yol” anlamını taşıdığını ve bu yolun bir parçasının da insan olduğunu belirtmektedir. Yani “Tao”nun bir anlamına Kırgızcada *yol* denilmektedir. Göçmen Kırgız düşüncesinde Tao’nun karşılığı, Yolun çeşitli şekillerde hayatın bir biçimi olarak yansımasıdır.⁷²

Tengircilik felsefesi Tao’nun yolunu şu şekilde açıklamaktadır: Her şeyin kendine özgü yolu vardır; Tengir yolu, insan yolu, yaratıkların kendine özgü yolu. Her şey kendine has, kendinden sudur eden özel yol üzerinde yürümektedir. Tengir yolu her şeyden üstündür, çünkü onun iradesi her şeye dağılmıştır ve o her şeyi aydınlatmaktadır.⁷³ Bu anlamda şeref ve zenginlik gibi adi bir davranıştan kendini çeken kimse Tanrının yolunu bulabilecektir.⁷⁴

---

⁶⁹ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 30

⁷⁰ Ching, *a.g.e.*, s. 10

⁷¹ Ching, *a.g.e.*, s. 8

⁷² Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 30

⁷³ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 57

⁷⁴ Ching, *a.g.e.*, s. 27

Ömüralı Uulu Taoizm’de felsefi anlama sahip *Su* sembolüne değinmeden Tengircilik felsefesinin yeteri kadar açıklanamaz olduğunu belirterek, Kırgız göçmenlerinin Akan Su felsefesine değinir. En yüksek mükemmellik, sular gibidir. Suların mükemmelliği tabiata olan faydasında görülür. O insanların bulunmak istemediği yerde mücadele etmeden oturur. Bu sebeple Tao’ya yakındır.⁷⁵

Tao’nun su hakkında ifadelerini Ömüralı Uulu Lao Dan’dan şu şekilde aktarır; “Su Tengir katında damla gibi yumuşak olduğu halde taş gibi sert olan, neredendir fırlar çıkar, nereyedir kaybolur gider. Ben sabrın ne olduğunu bu şeyden fark ettim.”⁷⁶ Tengirciliğin temel felsefesini oluşturan akan su felsefesini, şu mısralarla nitelendirmektedir.

Altı tabaka göğü

Âdem ile Havva’yı

Yararak çıkan akan su

Besleyip gelen akan su.⁷⁷

Ömüralı Uulu’na göre bu şiirler halk ozanları aracılığı ile günümüze kadar gelmiştir ve Tao yolu felsefesi Kırgız göçmen felsefesindeki yansımasıdır. Büyük Çin felsefesinin iki bin yıldan fazla açıklamaya çalıştığı anlam, göçebe halk arasında dolaşarak, şiir şeklinde söylenmiştir. “Akan suda haram yoktur” deyiminin felsefi kökü bunlara dayanmaktadır. Su örneğinin Tao yolunun net bir örneği olması da buna bağlıdır ve insan Tao’ya uygun yaşamak için özüne ait yola boyun eğmeli, doğanın özü gibi temiz yaşamalıdır. Bundan dolayı Tao’daki “tüm varlıkların türü

---

⁷⁵ Ching, *a.g.e.*, s. 26

⁷⁶ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 50

⁷⁷ Cengicok, *Irlar*, Frunze, 1982, s. 23

yoktan ortaya çıkmış, tüm sesler de yoktan ortaya çıkmış” olması göçmen Kırgızların şiirlerinde şu şekilde görünmektedir:⁷⁸

Kökünden yaratılırken

Temiz olan Akan Su

Temizliği tarafından

Bakarsan her şeyden

Üstün olan Akan Su,⁷⁹

Ömüralı Uulu Tao yolunun temelini doğallık olduğunu, ancak kendi derinliklerinde gizlenmiş kendi yolu, müteakiben yürümek anlamına işaret ettiğinden bu oluştaki tüm varlıklar, bunların içinde insan da yolun talebine dikkat ederek, kanunlarına uyarak ve boyun eğerek gün geçirmesinin zorunlu olduğunu söylemektedir. Bu durumda insanın gerçek görevi, ulu kanuna karşı gelmeyerek, sadece ona uygun hayat tarzı yaşaması gerekliliğinden bahseder.⁸⁰ Bu fikirden Tengircilik felsefesinin Çin felsefesinden etkileşiminden bahsederken, göçmen hayatın şartlarını ön plana çıkarttığını görmekteyiz.

Ömüralı Uulu Tengirciliğin düşüncesele değil şekilsel ispatına gelince, halkın inançlarını ve dünya görüşlerini sadece taşlara çizmediğini dile getirerek bizzat yaşadığını iddia eder. Çünkü Tengircilik düşüncesele değil, günlük hayatın, anlam arayışının, ahlak anlayışının temelini teşkil eder. Dolayısıyla Tengircilik sanat alanı ile sınırlı kalmayıp, hayat alanında da etkilidir⁸¹. Bu konuda da Çin felsefesi ile

---

⁷⁸ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 58

⁷⁹ Cengicok, *a.g.e.*, s. 24

⁸⁰ Çoyun Ömüralı Uulu, *Tengircilik*, Bişkek, 1995, s. 57

⁸¹ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 58

Tengirciliğin benzer yönlerini göstermek için Taoizm'in önemli temel taşı "*Wu-wei*" kategorisini ele almıştır.

"*Wu-wei* Tao'nun insandan beklentileri, Kırgızlardaki şekilsel yansımaları, milli felsefi görüşün köküne inmemize yardımcı olabileceğini söyler. *Wu-wei*'in Taoizm'in beklentilerinden hareketle "bir şeyin kendi yoluna karışmamak", "dışsal fark", "doğal yolda yürümek" diye tercüme etmektedir.⁸²

Lao-tzu dünyadaki bütün fenalıkların, ihtirasların karışıklıkların hep öğrenilen şeylerden geldiğini kabul eder. "İhtirasları uyandıran şeyleri öğrenmektense, kendini dinlemeli ve bu şekilde içini okuma yolunu bulmalıdır. Ancak o zaman ezeli erginliğe varılır. Bunun için insan mümkün olduğu kadar sükûnete ve huzura erişmeğe çalışmalıdır. Bunun biricik çaresi de "Bir şey yapmamak" (*Wu-wei* yapmak) yani hareketsiz kalmaktır.⁸³

Wu-wei özelliklerini taşıyan insan "pamuk gibi yumuşak ama keskinliği taşı kesebilmekte olandır" demekle bu kelimenin Kırgızca anlamını *Ayköllük* olarak nitelendirmektedir. *Ayköllük*; Halktan ayrılmayan dolayısıyla halkın önderidir. Eli değmez ama işareti ile işini tamamlayandır. Bu *ayköllük* Kırgızlarda Manas kişiliğinde ortaya çıkmaktadır.⁸⁴ Kahramanlığı, deliliği, cesurluğu, dalgınlığı ve uyanık rehberlik şahsiyetiyle tam Çin felsefesindeki *Wu-wei* ile örtüşmektedir. Çoğunluğun içinde sade biri gibi, aynı zamanda da o koşan ve coşan Manasın bu kişiliğinin hepsi gözle görünen dışsal tavırlardır. Bunların hepsini toparlasak bile tamamlanmayacağını iddia eden Ömüralı Uulu, *ayköllüğü* tüm âlemi

---

⁸² Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 71

⁸³ Ching, *a.g.e.*, s. 9

⁸⁴ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 74

barındırabilecek bir şahsiyet olduğunu belirtir.⁸⁵ Bununla beraber Manas kişiliğinin doğanın işine karışmadan onu kanunları çerçevesinde ahlaki prensipleri barındırdığı fikrini ortaya koymaya çalışır. Çünkü *Wu-wei* ahlaki bir prensiptir.⁸⁶ Dolayısıyla bu fikirden hareketle doğadaki olaylara karışmadan ondaki düzenden ahlaki prensipleri öğrenmemiz daha doğru olacağını söyler. Tengirciliğin ayköllük sıfatını taşıyan Manas kişiliği tam bu anlamda ortaya çıkartmaktadır.

Aykölün sembolünü temellendirmek için Lao-tzu'nun bu konudaki görüşlerine değinmektedir. Gerçek âlim yürümeden hepsini bilir. Bakmadan açık bir şekilde görür. Gayret etmeden bereket bulur. Çinlilerin ayköl kavramının anlamını hükümdarların özellikleri olarak nitelendirdiklerini söylerken Manastaki ayköllüğü sadece dışsal görünüş olarak belirler. Manas ayköllüğün sembolüdür ve doruk noktasıdır düşüncesini savunarak insanlık dışında Tengirden sudur etmiş bir sır olduğunu belirtir. Bunu yalnız Tengir'in bizzat sevdiği, kendinin yansıtmasını istediği ve buna uygun bulduğu kimseye aktardığını söylemektedir. Kırgızların ayköllüğü sadece Manas için kullanmasını da buna bağlamaktadır. Manas'ın Tengirciliği buradadır demesinin tek sebebinin onun ayköllüğünün iç mahiyetinden kaynaklandığını ve gökteki sırrını bilemediğimizi ancak yerdeki anlamını onun hayatından bildiğimizi savunmaktadır.⁸⁷

Bu çerçevede Manas'ın şahsiyetinin sadece bir insan olarak değil Tanrı tarafından seçilmiş birisi olması da gayet dikkat çekicidir. Ayköl kavramının bu kadar derin anlam taşıması, yöneticiliği ve tavırları açısından daha sonraki

---

⁸⁵ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 74

⁸⁶ Ching, *a.g.e.*, s. 10

⁸⁷ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 74

bölümlerde incelemeye tabi tutacağız. Ancak, Manasın seçilmiş olması ve ayköllüğünün mahiyetinin bir ucunun gökten kaynaklanması, bir anlamda peygamberlik vasfına getirme manasını taşımaktadır. Bu nedenle Tengirciliğin Tanrısal yönünü temellendirmek için Manasın ayköllüğünün daha derin mana taşıdığını savunması doğal görünmektedir.

Ömüralı Uulu, Ayköllüğü Kırgızların hayatına sinmesi ve bu kadar içine işlenmiş olması, Kırgızların başka halklar tarafından yanlış tanınmasına sebep olmuştur. Uzun yıllar boyunca güçlü bir irade ve sabırla yaşamasının, toplum olarak gelişmesinin sebebi de ayköllüğün niteliğinden kaynaklanmaktadır. İnsan duygusuyla faaliyete geçmeden önce hareketsiz olarak (Wu-wei yapmakla) tabiat kanunlarına (Tao'ya) kendini uydurmalıdır. Çünkü tabiat kuvvetli ve kudretlidir. İnsan kendi tabiatının gelişmesi dâhilinde her şeye yardım etmelidir. Fakat ona müdahale etmemelidir. Tabiat iyi ve güzeldir. İnsanların yaptıkları tabiatın meydana getirdiklerinin yanında basit kalır.⁸⁸

Bu çerçevede, aldırmandan dünyaya değer vermemiş gibi gözükebilmek “tembellik” olarak yansımakta ve bu şekilde inanılmaktadır. Batı'nın gözlüklerini takınan pragmatist kimselerin “Kırgız – tembel” diye bağırarak insanları buna inandırmaya çalışmakta ve milli kimliği yok etmeye çalışılmaktadır. O ise esas Tengirciliğin ayköllük anlayışı, kalbi sakin, kendiyle meşgul, dünyaya müdahale etmez, hiçbir şeyin doğasına karışmaz, zorla müdahalede bulunmaz, bozmaz, sadece ona riayet ederek yaşamaktır. Çünkü özü görebilen, her şeyin hayat akışına (yoluna) saygı duyan, dolayısıyla hep aşağıda olan ancak, yüksekliği buna dayanan hayat tarzıdır. Dolayısıyla Ömüralı Uulu; Tengirciliğin tembellikle alakası olmayan bir ayköllük olduğunu savunur. Bu hayat tarzı dünya ile felsefenin ahenkleşme anlamına

---

⁸⁸ Ching, *a.g.e.*, s. 27

geldiğini, yeri ve göğü birleştiren bu doktrinin halkın maneviyatının içine işlediği temel taşı olduğunu iddia eder.⁸⁹

Bunun için de ister aşağı tabakadan ister yukarı tabakadan olsun herkesin kendini bilmesi ve idrak etmesini ister. Başkalarını bilen zeki, kendini bilen akıllıdır. Başkalarına karşı zafer kazanan kuvvetlidir, kendi nefesine karşı zafer kazanan ise kudretlidir.⁹⁰

Aslında Kırgızların hayat tarzını tembellik veya hareketsizlik olarak değil, hayatın akışına uygun her şeyin oluşumuna saygılı yaşamak, aynı zamanda Tengirciliğin esaslarından biri olan ayköllüğün özelliklerine uyum sağlamaktır. Dolayısıyla dışsal görünümüne bakarak “Kırgız doğasından tembeldir” demek yanlış bir düşüncedir. Bu yanlış düşünceden dolayı bazı zamanlarda ilmi araştırmalarda da Tao yolunun tembellik olduğu belirtilmiştir.

Tengirciliğin bu görüşlere dayanarak Çin felsefesi ile bir bağı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yukarıda bahsettiğimiz Tengirciliğin savunucusu olan Ömüralı Uulu'nun iddiasından hareketle hızla değişen dünyada Kırgız milli kimliğini geçmişte kalan göçmenliğin temel taşlarından bulabilmemiz imkânsız görünmektedir. Ayköllük olsun veya Tao yolu olsun hayatın akışına göre yaşamaya sürüklemektedir. Göçmenliği kültürel zenginlik olarak kabul etmemiz ve günümüz hayat şartlarında milli felsefemizin şekillenmesini araştırmamız daha uygun görünmektedir.

---

⁸⁹ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 78

⁹⁰ Ching, *a.g.e.*, s. 39

2. Akan Su ve Konfüçyüs'çülük

Ömüralı Uulu, Tengirciliği göçmen felsefesi olarak Tao felsefesi ile temellendirmekle beraber Çin felsefesinin önemli düşünce şekli olan Konfüçyüs'çülükle etkileşim ve benzer yönlerini de ortaya koymaya çalışır. Tengirciliğin Kırgızların grafik sanatında, hitabetinde ve düşünce tarzında Taoizm felsefesiyle ortak noktalarını değerlendirmekte ve Taoizm Tengirciliğin sadece tek yönünü ifade ettiğini söylemektedir. Tengirciliğin Konfüçyüs ile birleştiği nokta, göçebe toplumun içyapısını, toplum-birey ilişkisini, düşünce tarzı gibi konularda ele almıştır.

Devlet, toplum, insan meseleleri ve bunlar arasındaki ilişkilere eski Çin kaynaklarında geniş yer verilmiştir. Öncelikle bu tür çalışmalar danışman-düşünür Konfüçyüs tarafından ortaya konulmuş ve onun ölümünden sonra öğrencileri tarafından geliştirilmiştir. Tengirciliğin Konfüçyüs felsefesi ile benzer tarafı onun ahlak niteliklerine önem vermesinden kaynaklandığı bilinmektedir. Konfüçyüs ve öğrencilerinin çalışmalarına baktığımızda, onların düşünce ve fikirlerinin aynısının Kırgızların Manas destanı başta olmak üzere birçok epik eserlerde geniş yer verilmiştir. Bunun yanında halkın ahlakına, düşünce ve hayat tarzına sinmiş vaziyette bulunduğu da ileri sürülmektedir.⁹¹

Tengircilik Kırgızların ahlak kurallarını belirleyen, düzene koyan özellikler taşıdığını ortaya koyarak hayatın bir yolu olduğunu ifade ettiğini görmekteyiz. Bu da Konfüçyüs'ün Tao yolundan etkilenecek belirttiği ahlak kurallarını temellendiren bir

---

⁹¹ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 86

yol olması gerekmektedir. Yol kavramını Kırgız halkında kullanılan bazı atasözleri ve deyimlerden örnek vererek bu yolun Tanrı ve ahlakın yolu olduğunu söylemektedir. Felsefi manada Kırgızların kullandıkları kelimeler bazen everensel şekle dönüşmesini Tengirciliğin felsefi mahiyeti olduğunu ifade etmektedir.⁹² Bu nedenle ona göre Tanrıya ulaşmak ve ahlak kurallarını bire bir örtüşen şekilde yaşamak Tengirciliğin yol felsefesinin temelidir.

Benzer şekilde Konfüçyüs'ün de etkilendiği Taocu fikri benimseyenler insana düşen rolü sadece eylemsizlik Wu-wei'in özündeki temel düşünce olarak belirlerler. Wu-wei'in özündeki temel düşünce, yalnızca kendimizi akışa bıraktığımızda Tao yolunun bir parçası olduğumuzda tamamlanmış ve kendimizden hoşnut olabileceğimizdir. Konfüçyüs'çü anlayışa göre Tao yolundan çıkmak, kendisine sıkıntı yaratmak anlamına gelmektedir. Bu nedenle hiçbir güce bağımlı olmayan hayatın özünü Wu-wei oluşturmaktadır.⁹³ Bu açıdan da öğretinin temelinde ahlak olduğu açıkça bilinmektedir.

Konfüçyüs, ilmin yolunu bulabilmek için gökten bağışlanmış “*U Çang*” adında beş rüknün gerekli olduğunu belirtir. Bu rükünler “Cen”, “İ”, “Li”, “Çji” ve “Sin”dir. Bu kelimelerin başka dillerdeki manaları da farklı şekilde açıklanmıştır ancak, bunların içeriğine göre ortak manalarını çıkartmak mümkündür. Bu kelimelerin manalarını günümüz Tengircilik temsilcisi Ömüralı Uulu Kırgızcaya şu

---

⁹² Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 91

⁹³ Martin Palmer, *Yin ve Yang Çin'in Karşılıklar Felsefesinin Kavranması ve Günlük Yaşantımıza Uyarlanması*, Çev. Nafiz Güder, İstanbul, Dharma Yayınları, 2004, s. 24

şekilde aktarmıştır: Çen-insan sevgisi, insani adalet; Li-etik, ahlak, ritüel, örf-adet; İ-vazife, ar, namus; Çji-akıl, us; Sin-hürmet, gerçek, hakikat.⁹⁴

Konfüçyüs'ün “Yer ve Tanrı arasında yaratılmış şeylerin en faziletlisi-insandır” fikrini, Ömüralı Uulu Tengirciliğin gökle yer arasında insanın yol felsefesi fikri ile aynı olduğunu savunur. Bu nedenle eğer bir insan fitratına göre hareket ederse, kendisinin diğer mahlûkatlardan daha faziletli olduğunun farkına vararak, örf-adet, gelenek-göreneğin önemini kavrayabilir. Fazilet ve gelenekleri benimseyen insan da namusu bilir; bunu bilen hayatın özünün iyilik ve güzellik olduğunu hisseder. Yukarıdaki bu kategorilerin sadece birisinin ihmal edilmesi durumunda, diğer kategorilerin kaderi de birinciyi takip eder ve toplumda belirsizlik boy gösterir. Çünkü bu durum Tanrının insana çizdiği yolun kurallarına uygun olmaz.⁹⁵

Ömüralı Uulu Tengirciliğin ahlaki temelini yukarıda işaret ettiğimiz Konfüçyüs düşüncesindeki insana gök tarafından bağışlanmış beş kategori ile “Syao” prensibi adı verilen prensibin üzerine kurmaktadır. Syao prensibi şu şekilde açıklanmıştır:

Tsin- baba ile Oğul

İ- Padişah ile Avam

Be- Karı ile Koca

Syuy- büyükle küçük

Sin- Düşman ile Dostluk⁹⁶

---

⁹⁴ Çoyun Ömüralı Uulu, Tenirçilik, Bişkek, 1994, s. 79

⁹⁵ Çoyun Ömüralı Uulu, Tenirçilik, Bişkek, 1995, s. 93

⁹⁶ Çoyun Ömüralı Uulu, Tenirçilik, Bişkek, 1994, s. 80

Ömüralı Uulu Bu beş kategori ilişkisinin insanın ahlak kurallarını nitelendirmektedir. Ömüralı Uulu aynı zamanda bu kategorileri Çin felsefesinde Yin-Yang olarak bilinen, Tengircilikte ise Sol-Sağ adındaki prensibe dayandığını şöyle açıklamaktadır: “Baba-Yang Oğul-Yin; Padişah-Yang Avam-Yin; Koca-Yang Karı-Yin; Büyük-Yang Küçük-Yin güçtür. Başka bir deyişle birincisi yukarıda ikincisi aşağıdadır. Böylece insan yeri, yer Tanrıyı takip eder; Tanrı kendi yolundadır. Diğerleri de kendi yolunda bir büyüğünü takip ederler. İlk göç nereye giderse, sonraki da onun izinden gider.”⁹⁷ Tengirciliğin “değer” anlayışı, yukarıda bahsettiğimiz biri birine sıkı sıkıya bağlı beş prensibin ilişkilerinin doğal sonucuyla ilgilidir ve bu beş prensibin içinden Tanrının eşitlik sağlayan ilahi adaletine daha önem verdiğini belirtmektedir. Diğer yollar (prensipler) da ona destektir. Örf-âdetin muhafaza edilmesi, namusun korunması, akıl-usun temel özü ve insanın insanlığının devam edilmesine, adalet, iyiliğin temin edilmesine, insanı Tanrı mertebesine yüceltmeye destek veren prensipler olduğunu iddia eder.⁹⁸

Konfüçyüs’ün bu fikirleri paralel olarak Ömüralı Uulunun temellendirdiği gibi başka kaynaklarda da geçmektedir. Yin ve Yang hiç bir dini anlam taşımadığı gibi⁹⁹ Çin felsefesinin temelini oluşturan Konfüçyüs’çülük, gök ve yerin Yin ve Yangın evrenin özünün dengelenmesinde insan varlığının merkezi rolünü oluşturduğunu vurgular. Bu yaklaşımdan da geleneksel Türk düşünce şeklinde olduğu gibi Kırgızlardaki Tengircilik anlayışındaki sağ-sol oluşumunu çağrıştırmaktadır.

---

⁹⁷ Çoyun Ömüralı Uulu, Tenircilik, Bişkek, 1995, s. 93

⁹⁸ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 94

⁹⁹ Palmer, *a.g.e.*, s. 10

Yin ve Yang kendi içinde, denge uyum ve eşitliğin özünü barındıran Çin Felsefesinin özünde olan sembollerden biridir. Yin ve Yangın her biri, akıcı çizgilerle bir birine yol verir ve her biri kendi içinde, diğerine ait bir unsur taşır. Denge uyum ve eşitlik de burada yatar. İkisi de diğerini etkisiz hale getirmek, üstün olmak ister. Ancak doğalarındaki basit özelliklerinden bunu yapamazlar. Çünkü Tao'nun her birinin kalbine bir diğerinin parçasını yerleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden doygunluğundan ulaştıklarında doruğa çıkar ve diğerinin yükselmesine olanak tanıyacak şekilde gerilmeye başlar.¹⁰⁰ Yaz sıcaklığının Yang kuvvetleri hiç duraksamadan sonbahar serinliliğine yani Yin'e yol verir. Kışın dondurucu soğuğu ilkbahar sıcaklığının yükselen Yang kuvvetleri karşısında erimeye mahkûmdur. Yin ve Yang'ın bize anlatmak istediği budur.¹⁰¹ Bu çerçevede göçün mevsimlere göre değişmesi ve Sağ ile Solun aynı Yin ve Yang'ın görevini yapması ikisini aynı konumda olduğu iddia edilmektedir.

Yin ve Yang zamanın başlangıcında büyük evrensel karanlık ve hiçlik bir şimşek çakmasıyla bölündüğü anda doğduğuna inanılır. Bundan sonra ağır ve karanlık olan her şeyi Yin oldu, şimşegin aydınlattığı her şey ise anında Yin ve Yang var oluşa ait yegâne evrensel güçler oldu. Hiçbir şey onlardan bağımsız hayat bulamaz. Var olan her şey içinde her ikisini de barındırır.¹⁰² Bu anlamda zıt şeylerin biri birine sağlayan ortam veya barındırma özellikleri Tengirciliğin adalet anlayışının temeli olduğu iddiası vardır.

---

¹⁰⁰ Palmer, *a.g.e.*, s. 7

¹⁰¹ Palmer, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁰² Palmer, *a.g.e.*, s. 8

Ancak burada belirtmemiz gereken önemli nokta Çin felsefesinin göçmen halklara olan etkisi toplum olarak aynı coğrafide yaşamasından kaynaklanmaktadır. Konfüçyüs'teki herhangi bir ahlak kategorisinden günümüzde devam eden dillerde aynı anlam taşıyan ve kullanılan kelimeler vardır. Bu sadece bir milli felsefe ve ideolojiyi canlandırmak amacıyla Çin felsefesini temele alarak daha da esaslı bir fikir yaratma çabası gibi görünmektedir. Bir milletin eski çağlarda kendi hayat şartlarına göre oluşturduğu bakış tarzının şekillenmesi önemli bir husustur. Gelenekler ve Ata mirasların koruma, her milletin evladının görevi olmalıdır. Kırgızların kendine has felsefesini kendi özelliklerinde nitelendirmek daha tutarlı görünmektedir. Kısaca göçmen halklarının doğa ile iç içe yaşaması Çin felsefesindeki Taoizm ve Konfüçyüs'çülüğün insan yaşamının yasalarını doğadan arayan görüşte birleştiğini görmekteyiz.

3. Diyalektik ve Göçmen Ruh

Tengircilik anlayışının savunucuları göçmen hayat tarzının diyalektik yöntemle benzer yönleri olduğunu iddia etmektedirler. Diyalektik kelimesi, gündelik dilde sadece tartışma manasına gelmektedir. Yunancada tartışmak anlamında kullanılmaktadır.¹⁰³ Ömüralı Uulu, Yunan felsefesindeki diyalektiği Mısır, Babil, Finike aracılığıyla Asya'dan geldiğini söyler. Ayrıca Heraklitos'un Yunanlar tarafından yeterli şekilde anlaşılmadığını ifade eder.¹⁰⁴

Ömüralı Uulu'na göre göçmen Kırgızların devamlı göç ederek yaşamaları bir diyalektik gelişmedir. Başka bir ifadeyle sürekli harekette olan göçmen hayatın her zaman değiştiğini ve geliştiğini söyler. Bu fikirleri temellendirmek için de Heraklit'in "bir kere geçtiğin suyu tekrar geçemezsin"¹⁰⁵ görüşünü örnek olarak sunmaktadır. Dolayısıyla ona göre harekette olan her şey diyalektik olarak gelişmektedir. Heraklit'in su örneğindeki diyalektik gelişmenin Kırgızlardaki akan su anlayışıyla aynı olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶ Aynı zamanda Çin felsefesinin önemli düşünürü Lao-tze'nin diyalektik anlayışını Yin-Yang'dan (sol-sağ) oluştuğunu ifade eder. Yin ve Yang'ın arasındaki zıtlıkların hem birbirine zıt hem de birbirine uyum sağlayarak varlığını devam ettirmesinin, göçmenlerin ortaya koyduğu diyalektik yaşam tarzıyla benzerlik taşıdığını iddia eder.

---

¹⁰³ Hilmi Ziya Ülken, *Mantık Tarihi*, s. 215, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul, 1942

¹⁰⁴ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 120

¹⁰⁵ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 26, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993

¹⁰⁶ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 117

Ömüralı Uulu'na göre diyalektik gelişme zıtlıkların mücadelesi ve birleşiminden oluşmalıdır.¹⁰⁷ Ona göre mevsimlerin değişmesi, iklimlerin birbirine yer vermesi bu zıtlıkların birleşmesi anlamına gelir. Bu durumda göçmen hayat yaşayan Kırgızlar diyalektik gelişim ile iç içe yaşamaktadır.

Ömüralı Uulu, diyalektiğin temelini oluşturan bu zıtlıkların Batı'da Hegel'e kadar anlaşılmadığını söyler. Ona göre Hegel Taoizm'in temel unsurlarına inebilmiş, fikirlerini de bunun etkisiyle ortaya koymuştur. O Hegel'in Tao felsefesini “mutlak idea” fikrinde yansıttığını iddia eder.

Ömüralı Uulu, Hegel'in diyalektik anlayışının Taoizm'den alındığını söylemekle beraber esas diyalektiğin cevherinin göçmen hayatta aranması gerektiğini ileri sürer. Ayrıca Yin-Yang kavramlarının göçmen anlayışında “sağ” ve “sol” olarak var olduğunu söyler.¹⁰⁸

Göçmen olarak tanınan Türk topluluklarının hayat tarzını anlatan bilgiler destanlardır. Bu açıdan Ömüralı Uulu, Oğuz name destanının Çin kaynaklarında bulunmayan bilgiler içerdiğini ve göçmenlerin diyalektik anlayışından bahsettiğini söylemektedir.

Destanda Tanrı'nın iradesiyle önce dünya, daha sonra Ay ve Güneş gibi varlıkların yaratıldığından bahsedilmektedir. Ömüralı Uulu'na göre yaratılma sürecinde diyalektik mana vardır. Örneğin Tanrı – erkek unsur, Yer – dişi unsurdur. Güneş – erkek, Ay ise – dişidir. Bu unsurlar birbiriyle diyalektik ilişki içerisindedir.

---

¹⁰⁷ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 123

¹⁰⁸ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 127

Dolayısıyla bu diyalektik ilişki sonucu göçmen hayat varlığını devam ettirmektedir.¹⁰⁹

Ömüralı Uulu diyalektiğin Batı ve Doğu’da farklı anlaşıldığını dile getirmekte; Batı’da diyalektiğin “zıtlıkların savaşı,” Doğu’da ise “zıtlıkların birleşimi” olarak özetlendiğini ifade eder. Bu açıdan Marksizm’in “zıtlıkların savaşı” anlamındaki diyalektikten meydana geldiğini iddia eder.¹¹⁰ Bu nedenle çalışmalarında Komünizmi göçmenlerin diyalektik anlayışından yeteri kadar istifade etmediğini ve bundan dolayı yıkıldığını dile getirir.¹¹¹

Ömüralı Uulu’nun diyalektiğe yüklediği anlamı aynı şekilde başka kaynaklarda da görmemiz mümkündür. Palmer’e göre zıtlardan biri, diğerini etkisiz hale getirmek suretiyle üstün olmak ister. Ancak Tao’nun her birinin kalbine bir diğerinin parçasını yerleştirmesinden dolayı, bunu yapamaz. Bu yüzden zıtların biri en doruk noktasına ulaştığında diğerinin yükselmesine olanak tanımaktadır.¹¹² Batı’da dünyayı iyi ve kötünün yönettiği, hatta dünyayı bu ikisinin yarattığına dair inançlar oluşmuştur. Ancak Doğu’da Yin ve Yang karşıtların tarafsız olduğunu kabullenen anlayış egemendir.¹¹³ Aynı şekilde Ömüralı Uulu Batı ve Doğu diyalektik anlayışının farklarını ortaya koyarak, medeniyeti Batı’da arayan reformcuları eleştirmektedir.

---

¹⁰⁹ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 128

¹¹⁰ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 133

¹¹¹ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 144

¹¹² Palmer, *a.g.e.*, s.7

¹¹³ Palmer, *a.g.e.*, s. 9

Diyalektik düşüncenin eski göçmen hayatta mevcut olması doğaldır. Ömüralı Uulun iddialarındaki esas amaç, Tengirciliği felsefi açıdan temellendirmek ve taklit yerine atalar yolunda milli değerleri ön plana çıkartmaktır.

Tengircilik anlayışının savunucuları bunu Çin felsefesi ve çeşitli felsefi dayanaklarla temellendirmenin yanında göçmen ruhun öneminden de bahsetmektedirler. *Göçmen ruh*, Ömüralı Uulu'na göre, tarihten bugüne kadar yaşayan göçmen halklarının yaşam biçiminde ortaya koyduğu zihniyetin ve bu sürecin bıraktığı izlerin sonucudur.¹¹⁴ Başka bir ifadeyle Kırgız halkının bir topluluk olarak varlığını asırlarca devam ettirmesinin nedeni, doğa ile içselleşen göçmen ruhun varlığıdır.

Ömüralı Uulu, tarih boyu göçmenlerin hayat tarzlarının sadece geçim temin etmek, hayat şartlarına uyum sağlamak ve kendileriyle aynı coğrafyayı paylaşan topluluklarla mücadele etmek olduğunu söyler. Bu nedenle hayat şartına uygun o göçmen ruh zihniyetinin başkaları tarafından ilkel olarak nitelendirildiğini dile getirir.¹¹⁵

Tengirciliğin günümüzde yeniden ortaya çıkmasının nedeni de, asırlarca Kırgız halkının bir millet olarak varlığını incelemek ve tekrar canlandırmak amaçlı olduğu açıkça ortadadır. Göçmenlik geçmişte kalan bir yaşam tarzı olduğuna göre, günümüz Tengircilik anlayışının temel amacının Tengirciliğin yaşam biçimine değil, göçmen ruhtan kalan milli değerlere geri dönme çabası olduğunu görmekteyiz.¹¹⁶ Tengircilik savunucuları, bağımsızlık sonrası Kırgızların gelişebilmeleri için takip

---

¹¹⁴ Çoyun Ömüralı Uulu, *Tengircilik*, Bişkek, 1994, s. 19

¹¹⁵ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 21

¹¹⁶ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s22

edecekleri yolun kendi tarihi derinliklerinde saklı olduğunu iddia ederler. Buna göre Tengirciliğin amacı, kendi değerlerinin daha önemli olduğunu bir tez olarak ortaya koymaktır.¹¹⁷

Bu nedenle Sarıgulov, Tengirciliğin Kırgız toplumunun gelişmesine yönelik katkılarını şu şekilde sıralamaktadır:

—Göçmen hayatta devamlı taşınma söz konusu olduğundan fazladan zenginlik, para biriktirme şansı olmamıştır. Dolayısıyla göçmen toplumda eşitlik doğal olarak vardır.

—Hayat tarzı tamamen sade olduğundan insanlar da dürüştür. Bu yüzden toplumda aldatmak gibi düşünceler olmamıştır.

—Göçmen hayat, şartlar gereği doğayla iç içe geçtiği için çeşitli tabii zorluklarla karşılaşmıştır. Göçmenler sel, toprak kayması, boran gibi iklim değişiklikleri yüzünden ellerindeki her şeyini günü gelince kaybedebileceklerinin farkında olmuşlardır. Malın geçici olduğuna inanmışlar ve bu yüzden birikim oluşturma düşünceleri olmamıştır.

—Sürekli değişen iklim şartları, göçmenleri her zaman doğru karar vermeye ve sorumluluğu her zaman üstlenmeye zorlamıştır. Aynı zamanda Göçmen ruh toplumda istikrarı sağlamaktadır.

—Aynı şekilde hayat şartları, insana doğanın önünde güçsüz olduğunu göstererek eğitir ve insanla doğanın birbirine karşı görevlerini yerine getirmelerini sağlar.

---

¹¹⁷ Ahmet Hikmet Eroğlu, *Kırgızistan'da Bağımsızlık Sonrası Milli İdeoloji Arayışı Çerçevesinde "Tengircilik"*, Kök Araştırmaları, Sayı.11, s. 107

—Göçmen hayat, insanları iyi geçinmeleri için toplumsallaşmaya, cemaatleşmeye sürüklemekte ve onlara beraber göç ederek hayattaki zorlukları paylaşmayı öğretmektedir.

—Yerleşik hayat yaşamayan Kırgız halkının şehirler kurmaya imkânı olmamıştır. Batı halkları gibi kendinden sonraki kuşağa mimari eser bırakamamıştır. Bu nedenle göçmen hayat kendi kuşaklarına sadece maneviyatını miras olarak bırakabilmiştir.

—Göçmen hayat cemaatleşmeye, aileye çok büyük önem vermiştir.

—Yerleşik halk başka bir halkın işgaline uğradığında o işgalden kurtuluncaya kadar geleneğini unutma tehlikesi söz konusudur. Bu noktada yerleşik halklarla karşılaştırıldığında göçmenler dil, din ve milli değerlerini korumuşlardır.

—Göçmen hayat insanı devamlı çalışmaya alıştırmıştır. İstikrarlı çalışmak insanı tabi olarak boş şeylerden alı koymakta ve eğitmektedir.

—Aynı şekilde göçmen hayatın ağır şartlarında aileyi korumak amacıyla kadın erkekle aynı konumda olmuş ve her şey ortak şekilde paylaşılmıştır. Bu nedenle göçmenlerde kadınlar aşağılanmamışlardır. Hayat zaten onların eşit olduğunu göstermektedir.

—Göçmen hayat insanın doğa şartlarına tamamen uyum sağlayarak, ona göre hayatını kurmaya sürüklemiştir. İnsanlar arasındaki münasebeti düzene soktuğu gibi, Tanrı'nın yolunu gösteren değerli bir hayat olduğu da açıkça görünmektedir.¹¹⁸

Günümüzdeki Tengircilik bu anlayışıyla bağımsızlık sonrası ekonomik istikrar ve manevi boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

---

¹¹⁸ Geniş bilgi için bakınız, Dastan Sarıgulov, *Tengirdin Colunan Adaşkan Adam*, Bişkek 2001, s. 95–

II. BÖLÜM

TENGİRCİLİĞİN DİN FELSEFESİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Tengirciliğin iddia edildiği gibi, bir din olup olmadığına karar vermek için, klasik teizmin temel kavramları açısından değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu değerlendirmede farklı kavramlar esas alınabilir ama biz Ulûhiyet ve Nübüvvet kavramları açısından yapılacak bir değerlendirmenin, Tengirciliğin dini kimliği konusunda karar vermemizde yeterli olacağını düşünüyoruz.

ULUHİYYET

Eğer bir takım hüküm ve temel prensipleri olan müstakil dininin varlığı iddia edilmek isteniliyorsa, bu dinin Tanrı ile ilgili görüşlerinin mutlaka açıklamak zorunluluğu oluşacaktır. Bir dinin temelinde o dinin Tanrı tasavvuru yer alır. O dini en temelde belirleyen, diğer dinlerden ayıran Tanrı anlayışı, Tanrıya ne gibi nitelikler yüklediğinden belli olmaktadır.¹¹⁹

Öncelikle Kırgızistan'daki Tengircilik anlayışının inanç ve ibadet esasları olan bir din olmadığını söylememiz gerekir. Öyle ki bu anlayışın din olduğunu savunanlar arasında dahi çeşitli çelişkiler bulunmaktadır. Çünkü Tengircilik tamamen geleneksel ve folklorik kaynaklara dayanan, epik eserlerden oluşan veya oluşturulmaya çalışılan bir din olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda Tanrı ile ilgili görüşlerini, klasik teizm'in

---

¹¹⁹ M. Sait Reçber, “*Tanrı: Tasavvurları, Sıfatları ve Delilleri*” Din ve Ahlak Felsefesi, A.Ü. Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara, 2006, s. 24

ulûhiyet anlayışından yararlanarak ortaya konulmaya, başka bir ifade ile Tengircilik anlayışının temsilcilerinin Tanrı hakkındaki iddiaları klasik teizm doğrultusunda incelenmeye çalışılmıştır.

Göçmen hayat sürdüren ve felsefesinin tamamen doğa ile iç içe olduğunu savunan Tengircilik anlayışını, önce deistik Tanrı tasavvuru açısından değerlendirmeyi uygun görüyoruz. Çünkü bu anlayış temsilcilerinin yazılarında deizmi çağrıştıran ifadeler bulunmaktadır.

1. Deizm

“Deizm” kelimesi, Latince “Tanrı” anlamına gelen “deus” tan gelmektedir. Deizm, Tanrı’nın varlığına inanmak anlamına gelmektedir. Fakat zamanla Batı dillerinin çoğunda “teizm” kelimesi yaratıcı ulûhiyet anlayışını ifade etmek için kullanılmıştır. Neticede Deizm kendine özgü felsefi bir anlam kazanmasıyla birlikte, “Âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışı” ve “akla ve bilime gösterilen güven” temelli iki anlayıştan yola çıkmaktadır.¹²⁰

Tanrı’ya atfettiği zâti nitelikleri genellikle kabul eden ve deizmi farklı kılan Tanrı-âlem ilişkisi konusundaki görüşleridir. Deizm Tanrı’nın âlemi yarattığını da kabul eder, fakat yarattıktan sonra âleme müdahale etmediğini iddia eder. Dolayısıyla deizm ile teizmin farkı, Tanrının âleme müdahale edip, etmediği ve buna bağlı olarak da vahyin kabul edilip edilmemesi noktasında ortaya çıkmaktadır.¹²¹

---

¹²⁰ Mehmet. S. Aydın, *Din Felsefesi*, İstanbul, 1992, s. 173

¹²¹ Reçber, *a,g,m.*, s. 25

Bu şekildeki deist bir Tanrı tasavvurundan hareketle, Tengircilik anlayışı açısından değerlendirmemiz gereken nokta, Tanrının yarattığı doğanın bir yaşam yolu olduğuna inanmanın ve bu yolun insan hayatı için olmazsa olmaz kabul edilmesinin ve bu yolun akla uygun olduğunu ifade etmenin ne anlama geldiğidir. Dolayısı ile doğa, Tanrı insan ilişkisinde bir aracı ise, doğadaki düzen insan hayatına uygun şekilde yaratıldı ise¹²² ve doğanın kanunlarına göre insan kendi aklını kullanarak doğru olanı seçebiliyorsa, bu durumda Tanrının özel bir müdahalesi anlamında ve dolayısıyla peygambere gerek kalmadığı iddia edilebilir. Böyle bir anlayışta sadece doğa kanunları, akla uygun bir şekilde yol gösteren bir yaşam yolu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda doğayı bir yaşam yolu olarak görmek, Tanrının emirlerine uymak anlamına gelmektedir ve bazı deizm düşünürlerin savunduğu gibi vahiy yerini de doğa kanunları almaktadır.¹²³

Tengircilik anlayışında doğa ne kadar önemli olsa da doğa ve doğadaki düzen ile kastedilen şey insanın mutluluğudur. İnsanı merkeze yerleştiren deizmde, Tanrı'nın iyiliğinin ve inayetinin ölçüsü tabiata vermiş olduğu düzenliliklerdir. Âlemde bir düzenlik vardır ve insanlar bu düzenliliğe ayak uydurmalıdır. Tanrı âleme müdahale etmez çünkü böyle bir müdahale söz konusu bu düzenliliğin kesintiye uğratılması demektir.¹²⁴

Bu şekildeki deist yaklaşımdan hareketle daha önceki bölümlerde belirttiğimiz Çin felsefesinin temelini oluşturan Tao'nun görüşlerindeki Wu-wei anlayışı üzerinde durmamız gerekmektedir. Sadece doğayı takip etmek ve doğanın kanunlarına uyum

---

¹²² Dastan Sarıgulov, *Tengirdin Colunan Adaşkan Adam*, Bişkek, 2001, s.122

¹²³ Aydın, *a.g.e.*, s. 174

¹²⁴ Reçber, *a.g.m.*, s. 26

sağlamak anlamında olan Wu-wei yapmanın Tengirciliğe veya göçmen Kırgız düşüncesine benzer yönleri vardır. Burada belirtmemiz gereken başka bir husus, Wu-wei göçmenlerin sadece yılın mevsimlerine göre göç etmeleri ve ona uyum sağlamaları, iklimin mevsimlere göre değişimi düzenli yol olarak kabul etmesidir.¹²⁵ Doğadaki düzenin Tanrının göçmenlerle herhangi bir bağlantısı olmaksızın insanlara yaşam yolunu çizmesi anlamında deist bir Tanrı tasavvurunu akla getirmektedir. Çünkü Tanrı doğa kanunlarına insanın hayat biçimini yerleştirdiyse, onun doğaya daimi müdahale etmesine gerek kalmamaktadır. Bu anlamda doğa her şeyin ayarını yapıyorsa, Tanrı yaratırken doğayı insana hayat yolu olarak yarattıysa, bu durumda o yoldan devam eden insan bir taraftan doğanın emirlerini yerine getirmekte, diğer taraftan da Tanrının emirlerine uygun davranış olmaktadır. Doğa ile Tanrı arasında kurulan bir ilişki, doğanın tabii bir vahiy olduğunu savunan deist düşünürlerin görüşlerini hatırlatmaktadır. Bu görüşe göre mademki tabiat, Tanrı'nın kendisini ifşa ettiği alan olarak mevcuttur ve herkese hitap etmektedir, öyleyse peygamberler vasıtasıyla gönderilen özel bir vahye ihtiyaç duyulmamaktadır. Vahiy olarak tabiat yeterlidir, peygambere gerek yoktur.

Deizmin doğal din kapsamında aklı ön plana çıkartması kaçınılmazdır. Çünkü din veya Tanrı hakkındaki temel bilgiler edinme noktasında akıldan başka herhangi bir kaynak yoktur. İdeal anlamda insan aklının doğru kullanımının yeterli olabileceğini düşünebiliriz. Fakat aklın böyle bir ideal kullanımını herhangi bir insanın veya insan topluluğunun belli tarihsel ve toplumsal koşullardaki kullanımıyla özdeşleştirmek mümkün görünmemektedir.¹²⁶ Aynı şekilde göçmen hayat yaşayan

---

¹²⁵ Orozbek Aytımbet, *Kökö Tengir*, Aalam gazetesi No:57, 31.08.2004, s. 7

¹²⁶ Reçber, *a.g.m.*, s. 27

Kırgızların çeşitli tarihsel dönemlerde aklın doğadan nasıl etkilendiği ve ne gibi akıl içerikli sonuçlar ortaya çıkardığı tartışılır bir konudur. Zaten tamamen geleneksel temele dayanan Tengirciliğin temel fikirleri bu konuda aklın ideal anlamda kullanılmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Fakat doğadaki düzenden hareketle Tanrı'nın varlığı, iyilik ve kötülük, ahlaki değerler gibi bir takım sezgilere erişim sağlayabileceğini bir varsayım olarak kabul etsek de, vahiyle bildirilen her şeye aynı şekilde akılla erişebilmemiz imkânsız görünmektedir. Yaratan kendi hakkında yaratılana bilgi vermedikçe Tanrı hakkındaki bilgi ve tasavvurlarımız mutlak bir bilgiye dayanamaz. Dünyadan ve düzenlilikten Tanrı'ya ulaşmak ve Tanrı hakkında düşünmek, insan bilincinin derinliklerinde yatan düzenli bir dünyaya, akılcı bir tepkinin sistemleştirilmesidir. İnsanlar dünyanın anlaşılabilirliğini, anlayış sahibi bir yaratıcıya kanıt olarak algılamaları sonucu ulaşmaktadırlar.¹²⁷

Tanrı'nın ilahi bir müdahaleyle insanlara bu noktada yol göstermesi oldukça makul ve beklenebilir bir şey gibi görünmektedir. Bu durumda şu söylenebilir: Eğer vahiyle bildirilen şeyler aklın temel doğrularıyla çelişmiyorsa dışlanması için de bir gerekçe olamaz ve bu çerçevede Tanrı'nın vahiy veya mucizeler yoluyla âleme müdahale etmesi gereksiz değildir.¹²⁸ Tanrının insan için yarattığı dünya deist bir anlayışın iddia ettiği gibi akla uygunsuzsa, Tengirciliğin savunduğu doğa kanunları da akla uygun görünmektedir.

---

¹²⁷ Richard Swinburne, *Tanrı Varmı?*, Çev. Muhsin Akbaş, Bursa, 2001, s. 48

¹²⁸ Reçber, *a. g. m.*, s. 27

Deizm açısından Tengirciliği değerlendirmek istediğimiz nokta, sadece doğaya her şeyin yolu ve hayatın şartı ve biçimi olduğundan bahsetmesidir. Bir anlamda Tanrı görevinin doğaya aktarılması deizmin yarattıktan sonra karışmayan Tanrı tasavvurunu çağrıştırmaktadır. Bu düşünceler doğa ile iç içe yaşayan göçmen hayat tarzından oluşan fikirlerden kaynaklanmaktadır.

2. Panteizm

Deist Tanrı tasavvuru yanında Panteist Tanrı tasavvuru da, Tengircilik açısından büyük önem taşımaktadır. Çeşitli şekillerde tarif edilen “panteizm”, Tanrı – âlem ikiliğini kaldıran, Tanrının her şeyi ihtiva ettiğini, hatta Onun her şey olduğunu, dolayısıyla ne tabiatın ne de insanın müstakil varlıklar gibi görülebileceğini, onların sadece ilahi varlığın farklı tarzlardaki açılımlarından ibaret olduğunu ileri süren dini ve felsefi bir doktrindir.¹²⁹ Var olan her şey bir birlik oluşturur ve bu birlik Tanrı’dan başka bir şey değildir. Panteist Tanrı anlayışının en önemli özelliği, Tanrı ile âlemi bir ve aynı şey olarak görmesidir.¹³⁰ Bu durumda panteist bir anlayış monoteist bir Tanrı anlayışından iki önemli noktada ayrılır.

1) Tanrı âleme aşkın değil, içkindir.

2) Tanrı ile diğer varlıklar arasında temel bir ontolojik farklılık yoktur. Bu çerçevede gerçek anlamda yaratan ve yaratılan gibi bir ayırmadan söz edilemez. Tanrı âlemdeki diğer varlıklardan ayrı olmadığından onların yaratıcısı veya koruyucusu da

---

¹²⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 179

¹³⁰ Reçber, *a.g.m.*, s. 27

değildir.¹³¹ Kısaca çerçevesini çizdiğimiz bu panteist Tanrı tasavvurunu Tengircilik anlayışında da görebiliriz. Tengirciliği dini boyutta temellendirmeye çalışanlar, Kök Tengir'i çeşitli şekillerde açıklamaya çalışmışlardır. Tengircilik anlayışının temsilcileri, Kırgız halkının tapması gereken Tanrı ve onun yolunun bir din olarak bilinmesi gerektiğinden bahsederler. Aynı zamanda Tengirciliği bir din olmaktan daha fazla, göçmen hayata sinmişliği ve kalıcılığıyla Kırgızların *hayat* yolu olduğunu iddia etmektedirler. Demek ki Kök Tengir'e tapmak, hayata tapmak anlamına gelmektedir. Göçmenlikte hayat, gök, güneş ay, yer-su anlamına gelmektedir. "Tengir dediğimiz, ulu tabiattır.¹³²" şeklindeki açıklamalarından doğayla Tanrı'nın aynı kabul ettiği sonucuna ulaşabiliriz. Tanrı ile doğayı aynılaştıran bu anlayışı, Tanrıyı doğada içkin olarak düşünen panteist bir anlayış olarak da değerlendirebiliriz. Aynı şekilde Tanrı'yı ulu tabiatla aynı görmek, onun ontolojik anlamda başka varlıklardan farklı olmadığını da iddia etmek demektir.

Tengirciliği savunanların Tanrı tasavvuru Panteist bir Tanrı tasavvurunu temsil ettiğini söylememize imkân vermektedir. Ulu göğün, kutsal güneşin, asil ayın ve kor yıldızın Tanrıyı temsil ettiği veya Tanrı ile eşanlam taşıdığını söylenmektedir.¹³³

Panteist bir anlayışı monoteist bir anlayıştan ayıran önemli noktalardan biri de Tanrı'nın iradesi ve hürriyeti meselesidir. Monoteist anlayışa göre, Tanrı mutlak irade ve hürriyet sahibi olduğundan âlemi yaratmak konusunda herhangi bir zorunlulukla karşı karşıya değildir. Yani, yaratılan her şey O'nun hür iradesinin bir

---

¹³¹ Reçber, *a.g.m.*, s. 27

¹³² Aytimbet, *a.g.m.*, No: 57, 31.08.2004, s. 7

¹³³ Aytimbet, *a.g.m.*, No: 57, 31.08.2004, s. 7

sonucudur. Tanrı istemeseydi, hiçbir şeyi yaratmayacağı gibi, yaratılan şeyleri de olduğundan başka türlü yaratabilirdi.¹³⁴ Doğadaki herhangi bir varlığın hem Tanrısal özellik hem de kendi özelliğini taşıması monoteist bir anlayışa aykırıdır.

Bu anlamda her şeyden önce var olan Tanrı veya Gök¹³⁵ şeklindeki ifadelerden göğü doğadaki sıradan bir varlık olarak değil aynı zamanda Tanrıyı temsil eden bir varlık olarak tasavvur ettikleri anlaşılmaktadır. Yüksekliği her zaman ulu kabul edildiği için Tanrı ile gök aynı anlam ifade etmektedir. Günümüzde bile Tanrıya dua ederken gökyüzüne bakmak gibi eğilimlerden Tanrı tasavvurundaki göğün konumunu günümüzde bile geleneksel inançlarda barındırıldığı da bir gerçektir. Dolayısıyla gök, hem Tanrı hem göğü temsil etmektedir. Bu fikirlerde sistemli bir teistik araştırmanın yapıldığını veya herhangi bir felsefi çizelgeden takiple bu fikirlerin oluştuğunu söylemek zordur. Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da tam bir dini anlamda eğitim ve bilgi seviyesi yetersiz olduğu açıkça ortadadır. Dolayısıyla Tengircilik anlayışındaki Tanrı fikrinde dahi temsilcilerin farklı şekilde açıklamalarına rastlamak mümkündür.

Gök yanında doğa da, göçmenlerin hayat kaynağı olduğundan ona ulûhiyet vasfının verilmesi, göçmenlerin felsefi bakış tarzına uygun görünmektedir. Belki de Tanrının yarattığı düzenli doğanın yaratılışı, Tengircilik temsilcileri veya geleneklere dayalı bilgilere göre, doğayı Tanrının tabiattaki görünümü olarak algılamasına sebep olmuştur. Günümüz Tengircilik temsilcilerinin verdiği bilgiler tamamen gelenek, örf ve adetlerden hareketle elde edilen bilgilerdir. Başka bir ifade ile bu bilgiler, sistemli bir teoloji ve felsefe çerçevesinde oluşturulmamıştır. Bu nedenle geleneklerin veya

---

¹³⁴ Reçber, *a.g.m.*, s. 28

¹³⁵ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 27

onlardan elde edilen bilgilerin yorumlanması insanlara göre değişmektedir. Tengirciliğin temsilcilerinin belirli bir çizelge içerisinde fikirlerinin savunmalarının nedeni de, geleneklere dayanmalarındandır.

Kırgızların Tanrı'nın gökte olduğuna ve gökten yeri koruduğuna inanmaları,¹³⁶ göğün yüksekte olduğundan kaynaklansa da, yukarıda belirttiğimiz gibi gökle Tanrının eş anlamda kullandıklarını da görmekteyiz. Tengircilikte panteizm çeşitli boyutlarda görünmektedir. Örneğin Ömüralı Uulu görüşlerinde Tengirciliği bir bakış tarzı ve yaşam yolun olduğunu belirterek, bu yolu Tanrının verdiği hayatla özdeş olduğunu savunduğunu görmekteyiz. Tanrıyı uçsuz bucaksız tasavvur etmekle beraber, bir ucunu güneş bir ucunu doğadaki herhangi şeyden biri olarak görmesini,¹³⁷ panteist bir fikir ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Taoizm'i metafizik açıdan inceleyen ve panteist bir fikre sahip olan Lao-tzu'ya göre gök, her şeyin hâkimi, ahlaki manayı içine alandır. Bu manevi ve ideal manalar Tao'ya aittir. Tao ebedi ve ezelidir. Her yerde vardır, bilinmez ve isimlidir. Her şey ondan gelir, bütün yaratıkların anasıdır ve esasıdır.¹³⁸ Tengirciliği bir milli felsefe olarak temellendirme açısından onu felsefe tarihi açısından önemli yer alan doğu felsefelerine dayamak veya onları Tengircilik temelinden oluştuğunu söylemek, bir anlamda geniş bir tarihi süreçten oluşan anlayışı iddia etmekle aynı anlam taşımaktadır. Bu nedenle hem geleneksel inançlardan hem de doğu düşüncesinden etkilenen Taocu bir Tanrı tasavvuru ortaya koyduğu iddia edilebilir.

---

¹³⁶ Keneş Cusupov, *Bayırkı Kırgızdardın Tarihina Cana Madaniyatına Oy Çabıt*, Kırgızdar, V. Cilt, Bişkek, 2004, s. 373

¹³⁷ Ömüralı Uulu, a.g.e, s. 68

¹³⁸ Ching, a.g.e., s. 27

Bu anlamda Ömüralı Uulu başka bir ifadesinde Tanrı'yı şu şekilde açıklar: “Bir ucu yerde yatan, bir ucu göğe dönen, bir damlasına güneş batan, bin damlasına güneş doğan, ezeliğin tek örneği, uçsuz bucaksız olan Tanrıdır.”¹³⁹ Bu Tao felsefesine ait tam anlamda panteist bir Tanrı tasavvurudur. Ömüralı Uulu Tengirciliği Tao felsefesini etkileyen veya ondan etkilenen bir anlayış olarak Kırgızlara ait olduğunu iddia ederken, ister istemez Tanrı hakkında bir takım açıklamalar yapmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle sistemleşmiş bir Tanrı tasavvuru çerçevesinde incelemeye alındığında, düşünce tarihinde çeşitli şekillerde oluşan Tanrı tasavvurlarını dile getirme durumuyla karşı karşıya gelmiştir.

Burada Tengirciliği savunanların temel iddiası, kendi fikirlerini mantıksal doğrularla temellendirmek değil, sadece bu anlayışın asırlardır devam ettiğini iddia etmekten ibaret olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla öne sürdüğü fikirlerinde Tengirciliği savunanlar, hem panteist hem deist fikirleri aynı anda savunduğunu görmekteyiz.

Örnek olarak “Altın kazık yıldızı, etrafında her hangi düzensizliğe girmeden dönmesini sağlayan kutsal kudret Tanrıdandır. Canlı olan her şeye sıcaklık veren, saniye bile geciktirmeden güneşin doğmasını sağlayan, kıştan sonra baharı getiren mevsimlerin düzenli olmasını sağlayan, doğadaki her şeyi adil olarak yaratan, Tanrıdır.”¹⁴⁰ Şeklindeki ifade ile “yaşam yolu doğadadır”¹⁴¹ ifadelerindeki çelişkilerden bahsedebiliriz.

---

¹³⁹ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 68

¹⁴⁰ Sarıgulov, *a.g.e.*, s. 122

¹⁴¹ Ömüralı Uulu, *Tenirçilik*, Bişkek, 1995, s. 57

Son olarak Tengirciliğin felsefe ve ilahiyat eserlerinde şekillenen hangi Tanrı tasavvuruna daha yakın olduğu konusunda tam bir taraf oluşturmadığını görmekteyiz. Bu da daha önce belirttiğimiz gibi dini çevrede belirli bir çizelgenin olmadığını göstermekle beraber, Tengirciliğin tamamen geleneksel bir inanç olduğundan kaynaklanmaktadır. Tengirciliği bir bakış tarzı olarak algılayan Tengircilik temsilcisi için bu açıdan herhangi bir sorun yoktur. Çünkü o gelenek ve örf adetlere dayalı bilgilerden hareketle Tanrı tasavvurunu belirtmiş olabilir. Ancak, Tengirciliği bir din olarak topluma sunmak veya o dine geri dönmek amacıyla yaklaşan temsilcilerin Tanrı tasavvuru, büyük bir tutarsızlık içindedir. Vahye dayalı kendi varlığını kendi bildiren dinlerin Tanrı anlayışı yanında Tengirciliğin bu Tanrı tasavvurları yetersiz ve çelişkili görünmektedir. Tanrı kendi neliğini kendi bilgisi ile insana belli bir şekilde bildirmediyse, insan kendi fikir yürütme sonucunda farklı yorumlar yapabilmektedir.

3. Teizm

Tengircilik anlayışının Tanrı tasavvurundan bahsederken Tanrı tasavvurunun ettiği Tanrının başka sıfatları hakkında fazla durmadık. Bu konuda din felsefesi açısından öncelikle Tanrıyı nasıl tasavvur ettikleri ve sonra da ona atfedilen sıfatların ne olduğu konumuz açısından önemlidir.

Tanrının sıfatları konusu bizi öncelikle *Birlik* sıfatından bahsetmemizi gerektirir. Monoteist bir tasavvurun en temel iddiası Tanrı'nın birliğidir ki buna göre en az ve en fazla bir Tanrı var olabilir. Tanrı'nın yokluğu nasıl imkânsız ise, O'nun

birden fazla olması da aynı şekilde imkânsızdır.¹⁴² Aynı şekilde Tanrı sıfatları bakımından da tektir ve onun tüm sıfatları açısından da başka varlıkların sıfatlarıyla mukayese edilemez.¹⁴³ Gök Tanrı, Ay Tanrı veya Tanrı Ata Yer Ana¹⁴⁴ gibi görüşlerini göz önünde bulundurarak Tengirciliğin monoteist bir Tanrı anlayışına sahip olduğu iddia etmek tartışmaya açık konudur. Ancak Tanrı'ya atfettiği sıfatların tamamı göz önünde bulundurulduğunda Tengirciliği monoteist bir anlayış olarak değerlendirmek de mümkün görünmektedir. Günümüzde Kırgızistan'daki Tengircilik anlayışı en azından Tanrıyı monoteist bir anlamda değerlendirmektedir. Yarattığı her şeye rızık ve mutluluk veren, adaleti sağlayan, kötülüklerden koruyan, kötülük yapanları cezalandıran bir Gök Tanrı inancı,¹⁴⁵ bildiğimiz gibi, monoteist Tanrı anlayışının sıfatlarından farklı görünmemektedir.

Tengirciliği savunan yazarların Tanrıya atfettikleri sıfatlar, aynı zamanda, Tanrının ezeliğinden, nihai ve zorunluluğundan bahseden ifadeler taşımaktadır. Tanrı tabiatı gereği tek Mükemmel Varlık olduğuna göre her açıdan sınırsız ve sonsuz olması gerekir. Dolayısıyla zamansal açıdan sınırlı bir varlık ontolojik mükemmelliğe sahip olamayacağından zamanla sınırlı olmaması gerekir.¹⁴⁶ Nihai ve Zorunlu olan Tanrıdan ontolojik olarak daha temel bir varlık olamayacağı noktasında O'nun "Nihai Varlık" olduğu ve varlığının herhangi bir nedeni bulunamayacağı için de "Zorunlu Varlık" olduğu noktasında birleşecektir.¹⁴⁷ Yani vardan yok, yoktan var

---

¹⁴² Reçber, *a.g.m.*, s. 32

¹⁴³ Aydın, *a.g.e.*, s. 133

¹⁴⁴ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 27

¹⁴⁵ Cusupov, *a.g.m.*, s. 373

¹⁴⁶ Reçber, *a.g.m.*, s. 39

¹⁴⁷ Reçber, *a.g.m.*, s. 37

eden, her şeye can ve hareket verenin yalnız Tanrı olduğunu kabul etmek, Tanrıyı sınırsız, bedensiz, temiz, kutsal, ebedi, hak, adil, gizemli olarak bilmek, Tengirciliğin Tanrı'ya atfettiği sıfatlardandır.¹⁴⁸

Tengirciliğin temelini oluşturan “Tengir yaratandır ve insanlara verdiği canı geri alandır. Ölen Ataların ruhu K k  Tengire geri dönecektir. Tanrı her şeyi yönetmektedir. Tanrının insanlara çizdiği *Ak Yol* çerçevesinde yaşayan insanlar, oluşan bütün hadiselerin Tanrıdan olduğuna inanmalıdır.”¹⁴⁹ Şeklindeki ifadeler teist bir Tanrı anlayışıyla örtüşmektedir. Kudret sıfatına sahip kadir ve Mükemmellik varlık olan Tanrı, teizme göre, mutlak güç sahibidir. Tanrı'nın g cs z olması ve gücünün başka bir varlık veya güç tarafından sınırlandırılması düşünülemez. O halde, ilahi g ç mutlak ve sınırsız olmalıdır.¹⁵⁰ Bu anlayışa paralel bir şekilde ezeli olarak var olan Tanrı'nın her şeyi yönetmekte olduğunu, Tanrının insanlara çizdiği kader çerçevesinde insanların, oluşan bütün hadiseleri Tanrının kudret sıfatına bağlaması gerektiğini savunur.¹⁵¹

Tanrı, özünü bilen varlıktır.¹⁵² Bilgi, Tanrı'ya özsel olarak atfedilen niteliklerdendir. Tanrı sadece kendini bilen bir varlık değil, her şeyi mutlak olarak bilen tek varlıktır.¹⁵³ Tengirciliğe göre de Tengir Bilgedir. Tanrının yolunda yaşamak, onun bilgisini kabul etmek ve ona ibadet etmek anlamını taşımaktadır.¹⁵⁴

---

¹⁴⁸ Sarıg lov, *a.g.e.*, s. 122

¹⁴⁹  m ralı Uulu, *a.g.e.*, s. 27

¹⁵⁰ Reçber, *a.g.m.*, s. 47

¹⁵¹  m ralı Uulu, *a.g.e.*, s. 27

¹⁵² Aydın, *a.g.e.*, s. 139

¹⁵³ Reçber, *a.g.m.* s. 42

¹⁵⁴  m ralı Uulu, *a.g.e.*, s. 140

Araştırmamız sürecinde Tengirciliğin fikirleri teistik anlamda Tanrı ile ilgili tasavvurları yukarıda bahsettiklerimizden ibarettir. Başka bir ifade ile tespit ettiğimiz veya önemli olan noktalar üzerinde durduk. Ancak bu değerlendirme esnasında deist, panteist, teist görüşlerden de farklı fikirleri barındırdığını da ifade etmeyi gerekli buluyoruz.

İnsanlık tarihine baktığımızda insanların Tanrı ya da tanrılara inandıklarını ve bu inançlarını temellendirmeye çalıştıklarını görmekteyiz. Tengircilik anlayışının temsilcilerinden Çoyun Ömüralı Uulu bu konuda değişik bir fikir oluşturmaktadır. Bu fikirlerini hem ilkel inançlara ait antropomorfik hem peygamberlik açısından incelemeye alınması gerekli görünmektedir.

Bu anlamda Tengirciliğin temel iddiaları arasında antropomorfik bir yaklaşımın oluştuğunu da görmekteyiz. Yunanca insan anlamına gelen *anthropos* ve biçim, şekil anlamına gelen *morphe* sözcüklerinden türetilmiş olan antropomorfizm, genel olarak insana ait özelliklerin insan dışındaki varlıklara yüklenmesini ifade eder. Bunun yanında antropomorfizm daha özel olarak Tanrının, tanrıların ya da doğal güçlerin insan şekline ve insanın niteliklerine sahip olduğunu söyleyen anlayışa ya da Tanrının veya tanrıların, insanın bilinç, niyet, irade, duygu ve duyumuna benzeriyeti ve özelliklere sahip olduğu inancıdır.¹⁵⁵

Bu açıdan Tengircilikte Manas'ın gökten gelen anlamını taşıdığını belirten bilgilere de rastlamak mümkündür. "Manas Tengir ile birleşmiştir."¹⁵⁶ Fikrinden hareketle antropomorfik yaklaşım olduğunu söylemeye imkân vermektedir. Bu fikir

---

¹⁵⁵ Ahmet Cevizci, *antropomorfizm*, Felsefe Sözlüğü, Paradigma yayınları, İstanbul, 1999, s. 63

¹⁵⁶ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 75

Tanrının bazı sıfatlarının Manas'ta görüldüğü anlamını taşımaktadır. Manas eğer Tanrı ile birleştiyse, onu yüceltme amacıyla bir bakımdan antropomorfist anlayışa kaydığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Kahramanları veya halkın meşhur önderlerini yüceltmek amacıyla olan bu yaklaşım, belki de günümüze kadar kullanılan Tengir Manas tabirinden hareketle ortaya konulmuş olabilir. Fakat “Manas Tanrı ile birleşmiştir” önermesinde antropomorfik bir anlam bulunduğunu söylemek mümkün olduğu gibi, vahdeti vucud felsefesinin izlerini görmek de mümkündür.

Bu anlamda Tengircilik anlayışını temellendirmeye çalışan fikir sahiplerinin antropomorfik ve putperestlik boyutta yaklaşımları eleştiriye açıktır.

NUBÜVVET

Tengirciliğin dini kimliği hakkında karar vere bilmemiz için Tengircilikte Peygamberliğin konumunu ve peygamberlik tasavvurlarını bilmemiz gerekir. Dinin en önemli olan temellerinden biri olan peygamberlik, Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi sağlayan bir elçilik görevini yapmaktadır. Dinin mahiyetini ve temel prensiplerini peygamberler aracılığı ile Tanrı insanlara aktarmaktadır. Bu nedenle bir dinin varlığını ve kaynağının temelini oluşturan Tanrının bilgisi, o dinin bir anlamda garantisidir. Bu anlamda dinin gerçekliği ve tutarlılığını sağlayan unsur olarak Peygamberlik ve onun Tanrıdan getirdiği vahyin önemi büyük bir rol oynamaktadır. Felsefe ve dini düşüncede bu konuda çeşitli fikirler oluşurken vahiy ve peygamberliği kabul etmeyen fikirler de meydana gelmiştir. Örneğin felsefi düşüncede doğal din olarak bilinen din anlayışı bahsettiğimiz fikirleri temsil etmektedir. Doğal din, Tanrı âlem ilişkisi açısından hiç bir aracı olmadan akıl yolu ile kavranabilecek Tanrı inancını savunan deizmin öne sürdüğü din anlayışıdır.¹⁵⁷

Kırgızistan'da Tengircilik anlayışı ele alındığında Çoyun Ömüralı Uulu ve Dastan Sarıgulov akla gelmektedir. Fakat bu konuda başka bilim adamlarının yazdığı bazı makalelerin olduğu da gerçektir. Ancak belirtmek gereken husus peygamberlik konusu ile ilgili belirli bir açıklamalarının olmadığıdır. Çünkü göçmen hayat felsefesi etrafında Tengircilik şekillendirmeye çalışılırken, doğayı ön plana çıkarmakla doğal din anlayışına daha yakın bir din anlayışı ortaya konulduğunu görmekteyiz. Bu nedenle dinin insanlara yayılması veya bildirilmesi açısından doğa Tanrı insan

---

¹⁵⁷ Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun, vb. *Felsefe sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, s. 417

ilişkinini sağlayan varlık olarak kabul edilmektedir. Tengirciliği Kırgız halkının milli dini olarak benimseyen yazarlar, dinden bahsederlerken peygamberlik veya vahiy konusundan bahsetmemekle beraber, doğanın Tanrının insan hayatı için düzenlemiş olduğu yol olarak algılanmasını istemişlerdir. Fakat doğayı ön plana çıkartırlarken başka dinlerle karşılaştırmak zorunda kalmışlardır.

Bu konuda “*Milletini Unutan Kuşak*” adlı eserinde Tengircilik anlayışının önderlerinden Dastan Sarıgulov, Tengirciliği kendi başına din olarak sunmuş ve Kırgız halkının kurtuluş yolu olduğunu iddia etmiştir. Kendi araştırmalarında Tengirciliğin başka dinlerden eski olduğu ve bütün dinlerin en eskisi olan Zerdüştiliğin dahi Tengircilikten türediğini söyler.¹⁵⁸ Tengirciliği, kendi başına bir din olarak Kırgız toplumunu kurtarıcı olarak gördüğünün başka bir kanıtını da şu açıklamasında görebiliriz: “Başka dinlerle karşılaştırdığımızda, Tengircilik inancında Tanrı ile insan arasında aracılık yapan kimse yoktur. Kilise, Cami ve orada hizmet yapan insanlar ve kitaplar da yoktur. Kilise ve Camiden daha kutsal Tanrının kendisinin yarattığı düzenli bir doğa, Tanrı ile insan arasındadır. Doğa kendi kurallarına göre insana doğru yolu gösterir ve Tanrıdan gelen emirleri insanlara ulaştırmak konusunda elçidir.”¹⁵⁹ Bu durumda Tanrı âlem ilişkisi açısından peygamberliği reddederken doğal din anlayışında olduğu gibi akla fazla önem vermektedir. Çünkü doğa zaten insan hayatının bir yolu olarak yaratılmıştır. Dolayısıyla doğa, insana yaşam sürecinde yapılması gereken tüm ayrıntıları bildirmekte ve vahyin görevini yapmaktadır.

---

¹⁵⁸ Dastan Sarıgulov, *Ulutun Untkan Urpaktar*, Bışkek, 2001, s.19

¹⁵⁹ Sarıgulov, *a.g.e.*, s.20

Tanrı kendisini doğaya ifşa edip açığa çıkardığından, insanlar sadece bu vahye dayanarak Tanrı'nın var olduğunu kabul edebilme¹⁶⁰ fikri, göçmen hayat tarzında yaşayan bir millet olarak Kırgızların doğadaki düzenden etkilenmiş olmasından meydana gelen tabii vahiy anlayışıyla ayna anlam taşıdığını görebiliriz. Fakat Bu fikir, Batıdaki bilim dünyasını kiliseler karşısında rahatlatmak ya da gelenekselleşmiş fikirlere yorum yapma hakkı veren deist görüşün amacı ile aynı değildir.¹⁶¹ Sadece hayat tarzının doğayla sıkı bir şekilde ilişkide olduğundan kaynaklanan düşünce oluşumu olduğu kanaati daha gerçekçi görünmektedir.

Göçmen hayat tarzında yaşayan bir halk için mevsimlerin değişmesi ve hava şartları tabii olarak önemlidir. Ancak bu değişmeler veya bugünkü doğanın, göç etmeyen Kırgız halkı için hala hayat yolu olarak algılanıp algılanmadığı tartışmaya açıktır. Eğer Tanrı doğa ile iç içe yaşayan toplum için doğayı kendisinin bir elçisi olarak yarattıysa, daha da fazlası onlara yaşam yolunu doğa aracılığı ile gösteriyorsa ve burada tek neden göçmenlik olarak algılanıyorsa, bu durumda Tengircilik sadece göç eden toplum için geçerli veya tutarlı bir din olarak gösterilmelidir. Dolayısıyla evrensel özelliği taşıyan ve tüm insanlığın çeşitli hayat şartları dâhil, hayat yolu olarak Tanrıdan peygamberlik ve vahiy aracılığı ile insanlığa hitap eden dinlerin karşısına bir alternatif olarak çıkmamalıdır.

Sarıgulov günümüzde Tengirciliğin din anlayışından çıkıp hayat felsefesine dönüştüğünü savunur. Bunun sebebini şu şekilde açıklar: “Tanrı ile insan arasında her zaman bulunan doğa, insan hayatının her safhasında bulunduğundan dolayı, göçebe hayat yaşayan göçmenler için Tengirciliğin dini inanç sisteminden çıkıp,

---

¹⁶⁰ Kılıç, *a.g.e.*, s. 11

¹⁶¹ Aydın, *a.g.e.*, s. 174

hayat tarzına dönüşmesi normaldir.”¹⁶² Burada üzerinde incelenmesi gereken nokta Tengirciliğin dinsel boyutu değil kültürel boyutudur. Kültürü bir toplumun başka bir dini kabul etmesine rağmen kolayca unutulacağı şey değildir. Örnek olarak Kırgızlar İslam’ı kabul ettikten sonra İslam’ın temel prensiplerine aykırı gelen bazı kültürel ananelerini uygulamaktan vazgeçmişler, ancak bir Atalar mirası olarak da unutmamışlardır. İslam’ın prensiplerine aykırı olmayan gelenekleri günümüze dek devam ettirmişlerdir.

Teistik dinlerde insan önemli bir komuma sahiptir. Tengircilik anlayışında ise en büyük Tanrıdır, ondan sonra Tanrının yarattığı doğa gelmektedir. Dolayısıyla insan doğaya; Aya, Güneşe, Yere, Suya tapmıştır. Hâlbuki Hıristiyan ve İslam dinlerinde Tanrıdan sonra insan her şeyin merkezi haline gelmiştir.¹⁶³ Sarıgulov’a göre bu iki din her ne kadar adab, ahlak ve manevi değerleri korumaya çaba göstermiştir. İnsan Tanrıdan sonra önemli olduğundan, ahlaki değerleri unutarak insan hayatı hakkında düşünceler üretti ve yolundan sapmaya başladı.¹⁶⁴

Buna benzer düşünceleriyle Sarıgulov, Tengirciliğin haricindeki dinlerin başarısız olduklarını ve Tengirciliğe geri dönülmesi gerektiğini savunur. Ayrıca İslam dini ile Hıristiyanlığı aynı konumda görür. Fakat kendisinin iddia ettiği Tengircilik esaslarında İslam’ı kabul eden Kırgızların İslam kültüründen etkilendiği bilinmektedir.

Peygamberlik konusunda Tengirciliğin başka görüşlerinde Tanrı tarafından seçilmiş kişilikten bahsedildiğine de rastlamaktayız. Ömüralı Uulu, Tengirciliğin

---

¹⁶² Sarıgulov, *a.g.e.*, s.20

¹⁶³ Sarıgulov, *Tengirdin Colunan Adaşkan Adam* Bişkek, 2001, s.112

¹⁶⁴ Sarıgulov, *a.g.e.*, s.112

pratik boyutunda Tao felsefesinin temel taşlarından biri olan “Wu-wei” kategorisini açıklarken, Manasa ayköllük sıfatı atfeder, buna göre Manas, halktan ayrılmamakta ve bundan dolayı da öndedir. Sakindir, ama mutlak gerçeği örnelemektedir. Eli değmez ama işareti ile işini tamamlamaktadır. Manas kahramanlığı, cesurluğu, dalgınlığı ve uyanık rehberlik şahsiyetiyle tam Çin felsefesindeki Wu-wei ile örtüşmektedir.¹⁶⁵

Ayköllük bu anlamda Tanrı tarafından seçilmiş olması Manas’ın Tanrı tarafından bir veli veya peygamberlik konumuna getirilme çabası olarak görebiliriz. Ancak Tengirciliği oluşturan bu fikirleri bir çizelge içerisinde toplamak o kadar zordur ki, fikirler aynı insanın görüşleri olmasına rağmen biri birine zıt gelmektedir. Manas’ı hem Tanrı hem Tanrı tarafından seçilmiş ayköllük özelliklerini taşıyan bir kişi olarak tarif etmesi bir biriyle açıkçası çelişmektedir.

Aynı zamanda Manas, Tengirciliğin pratik yönünü belirleyen Tanrı tarafından seçilmiş bir zat olarak nitelendirildiğini görmekteyiz. Toplumun içinde ve onlardan farklı özellikler taşıması, bir anlamda peygamberlik vasfı taşıdığı anlamına gelmektedir. Cenabı Allah’ın, her kavime peygamber göndermesi hakikatinden hareketle, Manas’ın göçmen hayat yaşayan eski Türk kavimlerine gönderilen bir Peygamber olduğu şeklinde yorumlanması da mümkün olabilir.¹⁶⁶ Ancak Tengirciliği savunanlar Manas’ın peygamberlik özelliğini taşıdığını, onu yücelterek, milli bir ideoloji oluşturmak istemektedirler. Sarıgulov günümüze kadar gelen peygamberler ve kavimlerden bahseden kitaplarda Tengircilikten bahsedememesinin sebebini de, şu ifadelerle açıklar: “Dini kitaplarda Tengircilikten bahsedilmemesinin

---

¹⁶⁵ Ömüralı Uulu, *a.g.e.*, s. 74

¹⁶⁶ Yunus, 207/ 47

sebebi de onun çok eski olduğundandır. Çünkü 4,5 bin yıl gibi çok uzun bir süreç içerisinde yaşamını sürdürmektedir. Daha sonradan oluşan ve yayılan dinler Tengirciliği yok etmeye çalışmışlardır. Zaten dinler insanları kendi dinine çekmek gibi görevi vardır. Kabul etmeyenleri de yok etmekle uğraşmışlardır.”¹⁶⁷

Milli ideoloji ve milli din kurma çabasında oluşan bu fikirlerin temeli tartışmaya açıktır. Tanrının insanlarla olan ilişkisinde doğanın faaliyetini veya herhangi bir milli kahramanı elçi konumuna yükseltmek, o anlayışı bir din olarak topluma sunmak için yeterli görülmemektedir.

---

¹⁶⁷ Dastan Sarıgulov, *Ulutun Unutkan Urpaktar*, Bişkek, 2001, s. 21

SONUÇ

Sovyetler Birliği idaresinde yaşayan Kırgız halkının aniden bağımsızlığına kavuşması, toplumun her anlamda sorunlarla karşı karşıya gelmesine neden oldu. Bağımsızlık sonrası siyasi, iktisadi ve ahlaki sorunları çözmek için, gelişme yolunda çeşitli fikirler oluştu. Bu konuda, bir birinden tamamen farklı üç ayrı görüşün ortaya çıktığı bilinmektedir. Toplumunu ve devletini geliştirme amacıyla öne sürülen bazı görüşleri şu şekilde ifade edebiliriz:

- a) Kalkınma yolunda Batıyı takip etmek
- b) Kalkınma yolunda Doğuyu takip etmek
- c) Atalar yolunu takip etmek ve o felsefeden yola çıkmak.

Araştırmamızın esas konusu atalar yolunu takip etmek amacıyla ortaya çıkan Tengircilik anlayışıdır. Kırgızların dini hayatının en son bölümü Komünist ve ateist bir rejim altında devam etmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Kırgız halkının dini hayatında manevi boşluğu doldurma uğruna misyoner faaliyetlere maruz kalan Kırgız halkının dini ve kültürel hayatının merkezinde bulunan “Tengircilik” anlayışının dini bir kimlik olarak topluma sunulma faaliyetinin ortaya çıktığını görmekteyiz.

Tengircilik fikrini savunanlar, Tengirciliği milattan önce üç bin yıl önce Volga Nehri'nin doğu tarafında göçmen halklarında ortaya çıkan, insanların manevi hayatını dolduran, dünyaya karşı bir bakış açısı, inanç ve ideoloji olarak sunmaktadırlar. Hâlbuki tezimizde ulaştığımız sonuçlara göre onların ortaya koyduğu Tengircilik, dini inançtan çıkmış, toplumun gündelik hayatında gelenek halinde

devam eden, örf-âdete dönüşen, insaniliği, ahlaki teşvik eden kültürel bir yaklaşımdan ibaret görünmektedir.

Tengirciliği dini bir inanç sistemi veya bir düşünce tarzı olarak sunmak için, bu anlayışın savunucuları doğal olarak felsefi temele dayandırmaya çalışmışlardır. Bu nedenle Tengirciliğin Çin felsefesi ile benzerliği üzerinde durmuşlar ve onunla aynı düşünce tarzı olduğundan bahsetmişlerdir. Bu şekildeki yaklaşımların Çinlilerin ve Kırgızların aynı hayat şartları altında yaşamalarından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Felsefe tarihinin ilk dönemlerinde insaniyet zihninin gelişmesinde Çin felsefesinin önemli yeri vardır. Ancak Tengirciliğin Çin felsefesiyle benzer yönlerinin olması, onu bir din olarak topluma sunmaya yeterli temel değildir. Tengirciliği bağımsızlık sonrası Kırgız Türklerinin manevi boşluğundan yararlanmak isteyen çeşitli dış faaliyetlere karşı bir milli ideoloji olarak nitelendirmek daha doğru görünmektedir.

Genel anlamda Tengircilik, değişik siyasi sisteme geçme nedeniyle çeşitli krizlerden çıkmak için başvurulan Kırgız halkının geleneksel inancını temele alan göçmen bakış tarzıdır. Aynı zamanda Tengircilik, Kırgız halkını koruyan, ayakta tutan ve yücelten, kendi tarihinin derinliklerine inmeyi sağlayan ve örtülmüş gerçek düşünce tarzına ulaşmaya yardım eden bir görüş olarak kabul edilmektedir. Kırgızlara ait değerleri tanımaya yardım etmekle beraber Tengircilik, geçmişte olanlardan hareketle geleceğe ışık olacağı kanaatini oluşturmaktadır. Bu anlamda da Tengirciliğin bir din değil, siyasi görüş olarak ortaya çıktığı açıkça ortadadır.

Bir din olarak temellendirilmeye çalışılırken değinilen nokta sadece Kırgızların İslam'ı kabulünden sonra devam ettirdikleri geleneksel inançlarıdır. Kırgızların geleneksel inançlarını günümüze kadar devam ettirdikleri bir gerçektir. Dolayısıyla

Tengircilik fikrini savunanlar geleneksel inançları oluşturan temel kavramlardan bahsederken zorunlu olarak Tanrı insan ilişkisinden bahsetmişlerdir. Siyasi nedenlerden dolayı Kırgızistan’da dini birikimin yeterli olmadığından Tengirciliğin tanrısından bahsederken tamamen geleneksel bilgilere dayanmışlardır. Neticede Tengircilik anlayışına göre yapılan Tanrı tasavvurunda çeşitli çelişkiler meydana gelmektedir. Tengirciliğin felsefe ve ilahiyat eserlerinde şekillenen Tanrı tasavvurlarının hangisine daha yakın olduğu konusunda tam bir taraf oluşturmadığını görmekteyiz. Bu durum, dini anlamda belirli bir çizelgenin olmadığını ve Tengirciliğin tamamen geleneksel bir inanç olduğunu göstermektedir.

Tengirciliği bir din olarak topluma sunmak veya o dine geri dönmek amacıyla yaklaşıldığında Tengirciliğin Tanrı tasavvuru, klasik teizm açısından büyük bir tutarsızlıklar içindedir. Vahye dayalı kendi varlığını kendi bildiren dinlerin Tanrı anlayışı yanında Tengirciliğin bu Tanrı tasavvurları yetersiz ve çelişkili görünmektedir.

İlahi vahye dayanmayan veya gelenek temelli bir dinin günümüzde toplum tarafından kabullenilmesi de açıkçası pek mantıklı görünmemektedir. Bundan dolayı Tengirciliğin bir millete ait olan tarihsel zenginlik ve atalardan kalan bir kültür olarak bilinmesi daha uygun görünmektedir. Bununla beraber göçmenliği barbarlık olarak tanıtan fikirler karşısında göçmenliğin büyük bir uygarlık olduğunun da göz ardı edilmemesi gerekir.

ÖZET

Nazarov, Alisher, “Kırgızistan’deki Tengircilik Anlayışının Felsefi Temeli”, Yüksek Lisan Tezi, Danışman: Prof. Dr. Recep KILIÇ, Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 81 s.

Kırgızlar en eski Türk boylarındandır. Onlar günümüze kadar varlıklarını sürdürmüş ve tarihi süreçte kendilerine ait inançlarını korumuşlardır.

Kırgızlar İslam dinini kabul ettikten sonra da, geleneksel inançlarını canlı bir şekilde sürdürmüşlerdir. Bu inanç şekli Kırgızistan’da Tengircilik adında bilinmektedir.

Tengircilik, Kırgızların İslam öncesi Gök Tanrı temeli üzerine kurulan geleneksel inanç şeklidir. Göçmen hayat ve göçmen uygarlığından hareketle, Kırgızistan’da Tengircilik anlayışının felsefi boyutu üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bağımsızlık sonrası gündeme gelen Tengircilik anlayışı bir din olarak gelişme aşamasında olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle Tengirciliğin felsefi temeli üzerine araştırma yapma ihtiyacı meydana gelmiştir.

Araştırmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan ibarettir. Girişte; İslam öncesi Kırgızların inanç tarihi ortaya konulmuştur. Birinci bölümde; Tengirciliğin temel kavramları ve felsefi temeli incelenmiştir. İkinci bölümde; Tengirciliğin klasik teizm açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sonuçta ise ulaşılan neticelere yer verilerek, genel bir değerlendirme yapılmıştır.

ABSTRACT

Nazarov, Alisher, "The Philosophical Basis of Tengirist Approach in Kyrgyzstan Tengirism Anlayışının Felsefi Temeli", Master Thesis, Consultant: Prof. Dr. Recep KILIÇ, Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU, Ankara University Faculty of Theology, 81 p.

Kirghiz is one of the most ancient Turkish tribes. They have existed up to now and preserved their culture in the historical process.

After public of Kirghiz has accepted Islam as its religion, they maintained their traditional culture. This form of belief is known as Tengirism in Kyrgyzstan.

Tengirism is the form of the traditional belief of the public of Kirghiz, which is established on the basis of Gods of Sky. By considering the life of settlers and the immigration civilization, there has been several studies on the philosophical dimension of Tengirism approach in Kyrgyzstan. After independence of Kyrgyzstan, we may see that the approach of Tengirism has become to be developed as a religion. For this reason, there is the need of study on the philosophical basis of Tengirism.

Our research is composed of an introduction, two sections and a result. In the introduction, the belief history of Kyrgyzstan before the adoption of Islam is stated. In the first section, the fundamental concepts and philosophical basis of Tengirism are viewed. In the second section, Tengirism is considered on the basis of classical Theism. At the result section the conclusion and a general evaluation are made.

BİBLİYOGRAFYA

- ABRAMZON, S. M., *Kırgız cana Kırgızistan Boyunca Tandalma Emgekter*, çev: C Mambetaliev, D. Sulaymankulov, Bişkek, 1999
- AKMATALİEV, Amantur, *Kırgızdardın Könörbös Döölöttörü*, Bişkek, 2000
- ASANALI UULU Üsöyün, “Kırgız Elinin Dini İşenimi cana Salt-Sanaası Cönündö”, *Kırgızdar*, IV. Cilt, Bişkek, 2004
- AYDIN, Mehmet. S. *Din Felsefesi*, İstanbul, 1992
- AYTIMBET, Orozbek, “Kökö Tengir”, *Aalam gazetesi* No:57, 31.08.2004
- BARTOLD, V. V., *Kırgız Cana Kırgızistan Tarihi Boyunca Tandalma Emgekter*, çev: C. Kayıpov, Bişkek, 1997
- BAYBOLOT UULU Talıp, *Kırgızdar*, c II, Bişkek, 1993
- BAYTUR, Anvar, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, Bişkek, 1992
- CENGİCOK, *Irlar*, Frunze, 1982
- CETİMİŞBAEV, Kalen, *Kırgızdar*, Bişkek, 2001
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma yayınları, İstanbul, 1999
- CHİNG, Tao Te, *Taoizm*, Çeviren Dr. Muhaddere N. Özerdim, MEB, ikinci baskı, Ankara, 1963
- CUSUPOV, Keneş, “Bayırkı Kırgızdardın Tarihinä Cana Madaniyatına Oy Çabıt”, *Kırgızdar*, V. Cilt, Bişkek, 2004
- CUSUPOV, Keneş, *Kırgızdar*, c.II, Bişkek 1993
- ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul 2002
- ERDEM, Mustafa, *Kırgız Türkleri*, Ankara, 2000
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, “Kırgızistan’da Bağımsızlık Sonrası Milli İdeoloji Arayışı Çerçevesinde ‘Tengircilik’”, *Kök Araştırmaları*, Sayı.11

- ERÖZ, Mehmet, *Eski Türk Dini ve Alevilik-Bektaşılık*, İstanbul, 1992
- ERŞAHİN, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, Ankara, 1999
- GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993
- GÜÇLÜ, Abdülbaki-ERKAN, Uzun, vb. *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma yayınları, İstanbul, 1999
- GÜNAY, Ünver-GÜNGÖR, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Kadar Türklerin Dini Tarihi*, Ankara, 1997
- İNAN, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1972
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980
- KAFESOĞLU, İbrahim *Türk Milli Kültürü*, XI. Baskı, İstanbul, 1994
- KENANSARIYEV, Taşmanbet, “Kırgızistan’da İslam Dininin Taralış Etaptarı”, *Calalabat Carçısı Gazetesi*, No: 2, 2 Nisan, 2004
- KILIÇ, Recep, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ankara, 2002
- MOLDOBAYEV, İ. B. “Manas”-İstoriko-Kulturniy Pamyatnik Kırgızov, Bişkek, 1995
- ONGUN, Cemil Sena, *Dünya Filozofları Buda ve Konfoçyus*, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul, 1941
- OSMONOV, Ö.- ASANKANOV, A, *Kırgızistan Tarihi*, Bişkek, 2001
- ÖMÜRAALI UULU Çoyun, *Tengircilik*, Bişkek, 1994
- //-----, *Tengircilik*, Bişkek, 1995
- //-----, “Caazılık Kulkocakmat” *Kırgızdar*, V, Bişkek, 2004
- PALMER Martin, *Yin ve Yang Karşıtlıklar Felsefesinin Çin’in Kavranması ve Günlük Yaşantımıza Uyarlanması*, Çeviren: Nafiz Güder, İstanbul, Dharma Yayınları, 2004

- PATAPOV, L. P. “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı I, İzmir, 1996
- POLAT, Kemal, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005
- REÇBER, Mehmet Sait, “Tanrı: Tasavvurları, Sıfatları ve Delilleri”, *Din ve Ahlak Felsefesi*, editör, Recep KILIÇ, ANKUZEM Yayınları, I. Baskı, Ankara, 2006
- SARIGULOV, Dastan *İman Sabagı*, Bişkek, 2004
- //-----, *Tengirdin Colunan Adaşkan Adam*, Bişkek, 2001
- //-----, *Ulutun Unutkan Urpaktar*, Bişkek, 2001
- SENCER, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, 1999
- SWINBURNE, Richard, *Tanrı Var mı?*, Çeviren, Muhsin Akbaş, Bursa, 2001
- ŞENER, Cemal, *Şamanizm*, İstanbul, 2001
- TANYU, Hikmet, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, İstanbul, 1998
- TOLTOŞEV, Kapar, “Tengir cana Kırgız”, *Aalam gazetesi* No:16, 01.03.2005
- TOPÇUYEV, Arkabay, “Eldik Kaada Saltta İsraperçilik Bolbosun”, *Oş Canırığı*, 26 Mart 1999
- TÜMER, Günay- KÜÇÜK, Abdurahman, *Dinler Tarihi*, III. Baskı, Ankara, 1997
- URMAMBETOV, Toktorbay, “Bayırkı Köçmördördün Kudayçılığı”, *Kırgızdar*, VIII, Bişkek, 2004
- USUPBEKOV, Şarşeke, *Kırgız Makal-Lakaptarı*, Frunze, 1982
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1957
- //-----, *Mantık Tarihi*, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul, 1942